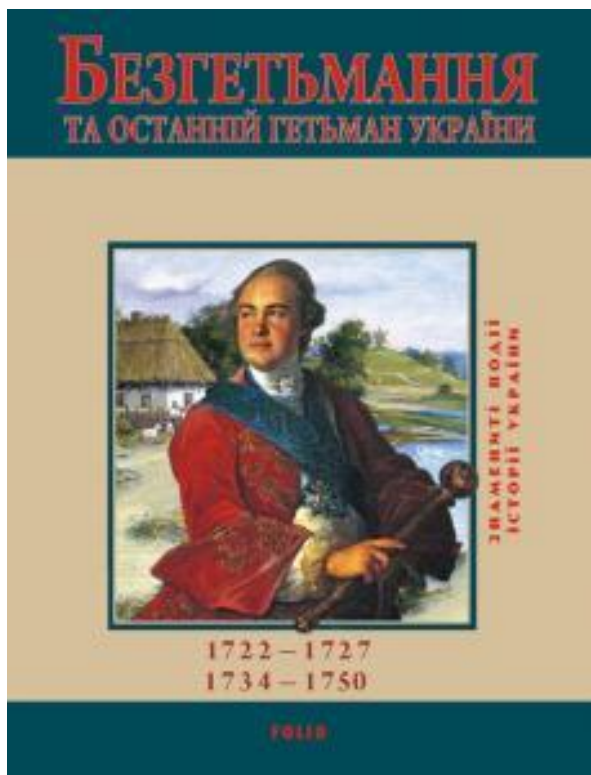

Знамениті події історії України

Юрій Сорока

Безгетьмання та останній гетьман України

Харків
«Фоліо»
2012

Якщо замислитись, історія Української держави у XVIII сторіччі є чи не найтрагічнішим етапом її розвитку. І хоч кривава борня під час повстань Сулими, Павлюка та Остряниці залишилась у минулому, славна Хмельниччина, сумна Чорна рада і страшна Руїна перетворилися на згадку, історія України продовжувала повнитися трагічними сторінками. тими, що були ознаменовані зникненням з мапи європейського континенту створеної Хмельницьким держави, скасуванням Гетьманщини та покріпаченням вільного козацького народу російськими самодержцями.

Вступ

Усім нам добре відомо, що саме XVIII сторіччя стало для гетьманської Української держави тим рубежем, який вона не змогла пережити, майже до останку розчинившись у просторах Російської імперії. Тієї імперії, яка виросла з крихітного Московського князівства, одного з багатьох, що виникли внаслідок руйнування Київської Русі.

Пройшовши за чотири сторіччя довгий шлях до створення Московського царства, яке уклало у 1654 році з Богданом Хмельницьким угоду про військову співпрацю й оборону України від зазіхань Речі Посполитої, Росія на початку 1700-х років відчула, що межі звичайного царства надто малі для її амбіцій. Тепер вона перетворилась на колосальне державне утворення, з яким за територією не могла й не може змагатися жодна з країн світу. І не лише за територією, а й за темпами розбудови імперії, від яких змушені були страждати безліч народів, у тому числі й українці. Особливо протягом саме XVIII сторіччя, тобто в епоху, коли державний устрій патріархального Московського царства і почав перетворюватися на імперський.

Якщо замислитись, історія Української держави у XVIII сторіччі є чи не найтрагічнішим етапом її розвитку. І хоч кривава борня під час повстань Сулими, Павлюка та Остряниці залишилась у минулому, славна Хмельниччина, сумна Чорна рада і страшна Руїна перетворилися на згадку, історія України продовжувала повнитися трагічними сторінками. Тими, що були ознаменовані зникненням з мапи європейського континенту створеної Хмельницьким держави, скасуванням Гетьманщини та покріпаченням вільного козацького народу російськими самодержцями.

«Україна після бурхливих і трагічних часів Мазепи застигла у майже повній непорушності... Десь на задвірках Європи, між провінційною Польщею і ще більш провінційною Туреччиною... Всі найвизначніші особистості виїхали до Петербурга чи Москви, хтось утік до Парижа... Під лінивим малоросійським сонцем лежали ці землі непорушно, аж доки цивілізаторське око Катерини II не звернуло на них увагу». Саме так сучасні російські публіцисти описують процеси, що відбулись перед 1764 роком, коли російська імператриця, розуміючи, що вже немає жодного сенсу прикривати справжній статус України дірявим простирадлом ефемерної автономії, просто скасувала гетьманську владу, підпорядковуючи собі українські землі шляхом створення Другої Малоросійської колегії. Та чи насправді все було так занедбано в українській політиці після того, як гетьман Іван Мазепа зробив свою відчайдушну і трагічну спробу вивести Україну з-під панування Російської імперії? Навряд. Хоча б тому, що до нашого часу російські історики за звичкою натякають на тенденції якогось незрозумілого «зрадництва», яким вирізнялися гетьмани України від Богдана Хмельницького до Кирила Розумовського.

Ми не будемо робити спроб довести, що визначення «зрада» є неправильним і нелогічним, коли воно стосується політики володаря незалежної держави щодо іншої держави. Про це писали, і неодноразово. Натомість розглянемо причини, які дозволили Російській імперії менш ніж за сто років зробити те, що за кількості років не змогла вчинити влада шляхетної Речі Посполитої. Тобто відібрати в українців гетьмана й перетворити горду Гетьманщину на безбарвну Малоросію.

Гетьман Мазепа і його спроба спільно з Карлом XII вивести Україну з-під протекторату Москви Наслідки цього для гетьманщини

Напевне, немає в історії України гетьмана, ставлення до якого було б більш суперечливим, аніж ставлення до Івана Мазепи. Навіть у наш час воно варіюється від щирого захоплення і підтримки до різкого неприйняття й ворожості. Звичайно, останні з названих емоцій значною мірою є результатом намагань російської царської, а потім і радянської влади очорнити постать гетьмана, котрий мав сміливість виступити проти московської диктатури, розпочавши з нею відкриту збройну боротьбу. Ці силкування, що їх у Росії почали проводити ще за часів Петра I Романова і продовжують до нашого часу, є справжнім зразком успішної імперської пропаганди. Хоча б тому, що, незважаючи на багаторазову зміну політичних режимів, революції і світові війни, російські пропагандисти вперто продовжували рухатися колись обраним шляхом.

Протягом понад двох сторіч кожного року, у першу неділю Великоднього посту, в усіх церквах Російської імперії з амвона проклинали гетьмана Мазепу, оголошуючи йому анафему. Не відставала від своїх попередників і радянська пропагандистська машина: ім'я гетьмана згадували виключно з лайливими епітетами, а образ його змальовували темними фарбами. Весь цей час нам подавали лише скупі, тенденційно дібрані або навіть сфальсифіковані факти його життя й діяльності. Навіть у період так званої хрущовської «відлиги», коли були зроблені перші невеличкі спроби встановити історичну справедливість, Іван Мазепа все одно залишався з тавром зрадника. Тривала така несправедливість і протягом наступних десятиріч, спроби очорнити ім'я гетьмана роблять і в наш час. Проте навіть не це цікавить нас у першу чергу. Більш нагальним нам видається розглянути чинники, що зумовили виступ Івана Мазепи, а також події, які відбулися після того, як задумана гетьманом справа зазнала поразки. А разом з тим осмислити, як це відобразилося на подальших процесах втрати Україною автономії та створенні врешті-решт Першої Малоросійської комісії, період діяльності якої відомий нам під назвою Безгетьмання.

Численні таланти, якими Бог щедро наділив гетьмана Івана Мазепу, просто неможливо не відзначити, розповідаючи про його політичну діяльність. Державний діяч і політик найвищого гатунку, він водночас набув слави одного з найбільш майстерних дипломатів своєї епохи. Багатоманітна природна обдарованість поєднувалася в особі гетьмана Мазепи з високою освіченістю. Був Мазепа славним полководцем і одночасно поетом, у творах якого чуємо справжні патріотичні мотиви і щире вболівання за долю України. Замолоду майбутній гетьман здобував освіту в Києво-Могилянській академії, а пізніше — в університеті в Падуї, відвідав безліч європейських країн, володів вісьмома мовами. Відомо також, що обізнаність з історією Івана Мазепи викликала захоплення в державних і військових діячів Європи, з якими йому свого часу довелося спілкуватись. Недарма сам Байрон присвятив українському гетьманові знамениту поему з однойменною назвою. Був Мазепа також відомим знавцем літератури, власником найкращої в Україні бібліотеки з першодруками, старовинними рукописами, раритетними виданнями багатьма мовами.

З огляду на такий стан речей стає зрозуміло, що для такого яскравого політичного лідера, яким був Іван Мазепа, роль царського посіпаки була надто принизливою, щоб він міг погодитися залишити все, як є, й не діяти у напрямку виходу з-під влади Московського царства. А справа ця, зважаючи на те, що за попередні роки Москва майже прибрала до рук Гетьманщину, була зовсім не простою. Тож першим, що

мав зробити гетьман заради своєї великої мети, було розпочати пошук союзників для боротьби з Москвою. Боротьби, яка не обіцяла бути легкою, ще й з огляду на норів і хватку молодого царя Петра I.

Ще 1700 року розпочалася війна Московського царства зі Шведським королівством, яка пізніше отримала назву Північна війна. Не буде перебільшенням сказати, що за своїми наслідками вона стала величезною катастрофою для України, незважаючи на те, що причини, які викликали це збройне протистояння, були дуже далекими від інтересів Гетьманщини. Головним мотивом початку кампанії стало прагнення Росії здобути вихід до берегів Балтійського моря, що цілковито перебували тоді під контролем Швеції. Завдяки дипломатичному таланту Петра I Москва створила для боротьби проти Швеції коаліцію держав, до якої входили, окрім Московського царства, Данія та Польща. У тому ж таки 1700 році датські війська увійшли у Гольштинію, яка була в союзі зі Шведським королівством, а коронне військо Речі Посполитої захопило Ліфляндію і Ригу. Варто зауважити, що українське козацтво під керівництвом гетьмана Івана Мазепи брало безпосередню участь у цих бойових діях. У битвах узяли участь Переяславський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський і Полтавський полки.

Перші місяці військової кампанії були позначені не надто втішним для Петра I перебігом подій, проте вже незабаром росіяни досягли значних успіхів, отримавши під свій контроль значну частину Прибалтики. Незрозумілим для Петра I залишався той факт, що шведський король Карл XII узагалі ніяк не відреагував на дії росіян, натомість зосередивши сили на війні з військами польського короля Августа II Сильного, а також з армією Данії. Але досить скоро все прояснилось. Улітку шведське військо несподівано напало на Данію, змушуючи її вийти з коаліції й укласти мирну угоду. Не знаючи про це, московські війська за наказом царя розпочали облогу шведської фортеці Нарви, що мала для Петра I надзвичайно безрадісні наслідки. У битві, яка відбулася 19 листопада 1700 року, Карл XII вщент розбив війська Петра I, що здійснювали облогу Нарви. Поразка російського війська під Нарвою була для московського царя настільки несподіваною, що вислані ним на допомогу полки українського козацтва навіть не встигли наблизитися до Нарви і прямо з дороги повернули назад, маючи тепер намір зимувати в Україні. Покінчивши так із загрозою зі сходу, Карл XII спрямував усі свої зусилля на боротьбу з польським королем Августом II.

Це дало російському монарху такий необхідний для перепочинку час. Скориставшись перепочинком, Петро I реформував армію і почав посиленими темпами готуватися до продовження війни. Наприкінці 1701 року московські війська й українські козацькі полки знову виступили на допомогу польському війську. Війна розгорілася з новою силою, а з 1703 року зусилля царя, спрямовані на зміцнення армії, таки далися взнаки — нарешті до Петра I прийшли перші успіхи на театрі бойових дій. Досить швидко він здобув Нотебург і Нієншанц, де заснував Петропавлівську фортецю. Саме цій фортеці у майбутньому судилося стати новою столицею Російської імперії — містом Санкт-Петербург. За цей час Швеція досягла значних успіхів у Польщі, примушуючи гордовиту Річ Посполиту розділити сумну долю України, що розкололася на дві половини під час Чорної ради 1663 року. Тепер саму Польщу було поділено поміж прихильниками Швеції та її супротивниками: серед польських магнатів почалася паніка, тож у той час, коли одні підтримали короля Августа II, інші перейшли на бік Швеції й обрали в 1704 році на королівський престол Станіслава Лещинського. Москва, а відповідно й залежна від неї Україна на чолі з гетьманом Мазепою підтримали Августа II Сильного.

Слід зауважити, що Північна війна, нічого не даючи Україні, коштувала їй без ліку матеріальних і моральних сил. Крім того, що в баталіях гинули козаки, задуми Петра I з будівництва все нових і нових фортець важким тягарем лягали на українське

селянство. Завдавали шкоди Гетьманщині й постійні експедиції московських військ, які потребували харчів, спорядження і значних коштів. До цього додамо те, що Петро I не вважав за потрібне брати до уваги військової устрій України, який установився тут на основі вільних козацьких звичаїв: часто українські військові частини мусили діяти під командою московських командирів і воєвод, а не власного гетьмана. Тож можна припустити, що вже тоді у Кремлі виникали думки взагалі скасувати козацькі порядки. Це засвідчують і документи, у яких згадано про бажання Петра I віддати Україну як провінцію під управління князя Меншикова, скасовуючи автономію Гетьманщини. Цілком можливо, лише війна зі Швецією на нетривалий час відсунула такий розвиток подій.

Тим часом аж ніяк не все населення України поділяло симпатії до лівобережного гетьмана Мазепи. Невдовзі на Правобережжі розпочалося повстання козацтва, спрямоване проти влади лояльного до Росії польського короля Августа II Сильного, а разом і проти Москви та її лівобережних поплічників. Очолив повстання фастівський полковник Семен Палій. Одразу ж після початку заколоту, зв'язаний угодою з Москвою, Мазепа отримав розпорядження придушити повстання і заарештувати Палія. Розгніваний козацьким свавіллям, Петро I навіть не намагався зважити, чим був для Мазепи наказ, який фактично примушував його розпочати розбрат у козацькому таборі.

Того разу Іван Мазепа не зміг виявити непокору царському наказу. Він поквапився виконати все, поки ще не наважуючись протидіяти Москві. Увечері 31 липня 1704 року за особистим наказом гетьмана Мазепи Семен Палій, який з невеликим загоном перебував у таборі козацького війська під Бердичевом, був заарештований. Намагаючись не надто пильно слідкувати за справедливим здійсненням правосуддя, Палія звинуватили у зраді й ув'язнили в Батурині. Гетьманські війська вступили у Фастів, Корсунь і Богуслав, які до цього належали повстанцям. Після такого повороту подій повстання практично завершилося.

Не викликає сумніву, що арешт Палія і народне невдоволення, яке він за собою потягнув, були не вигідні гетьману Мазепі. Але, маючи на меті поєднати Лівобережжя і Правобережжя під своєю булавою, гетьман був вимушений маневрувати серед течій внутрішньої української політики, а також політики зовнішньої — у відносинах між Москвою і Варшавою він зайняв таку позицію, яка дозволяла б пильнувати, щоб їхній союз не був зараз спрямований проти України.

Після того, як повстання під проводом Палія було придушено, усі найбільші міста Правобережжя, такі як Бар, Біла Церква, Бердичів, опинилися під контролем російських військ, і цар Петро I негайно вирішив продовжити використання гетьманського війська у війні проти Швеції. Улітку 1705 року сорокатисячна козацька армія, очолювана гетьманом Мазепою, вирушила у похід на Галичину, маючи на меті потіснити там військо Карла XII. Козацькі полки дійшли до Львова і навіть до Сандомира. Проте переможна хода козаків на цьому й скінчилась — армія Карла XII, вдруге завдавши поразки військам Августа II Сильного, вирушила походом на Литву, що викликало серед литовської знаті масовий перехід на бік шведського короля. Петро I був змушений виступити на підтримку свого союзника Августа II і вийшов із потужним шістдесятитисячним військом йому на підмогу, віддавши наказ Мазепі приєднатися до нього. Вже в березні 1706 року український гетьман приєднав свої полки до армії Петра I у районі Вільно, після чого розпочалася млява кампанія, яку вели з перемінним успіхом доти, доки Карл XII уклав із союзником російського царя Августом II сепаратний мир, що отримав назву Альтранштадтського перемир'я. Згідно з умовами цього перемир'я Август II зобов'язувався відмовитись від корони на користь Станіслава Лещинського. Неважко зрозуміти, що позиції Петра I після того, що відбулося в Альтранштадті, значно погіршилися. Тепер Росія, втративши усіх своїх союзників,

залишалась наодинці з потужною шведською армією та її королем-головакомандувачем, котрий мав безліч амбітних планів щодо Прибалтики, Польщі й України. Але, схоже, Петро I поки що не думав опускати рук. Можливо, відчуваючи, що Московське царство знаходиться на підйомі, якого не відчувало дуже багато років, він сміливо продовжував бойові дії.

Але була одна деталь, якій майбутній російський імператор не надав належного значення. Значні успіхи Карла XII у Європі, перехід на його бік більшості польських урядовців і феодалів, а разом з тим втрата почуття міри Петром I у використанні козацького війська, його наступ на вольності підданих українського гетьмана — усе це змушувало Івана Мазепу та його оточення думати про те, як за відповідних обставин не стати розмінною монетою між двома силами, які несли пряму загрозу Україні. Найімовірніше, 1705–1707 роки стали у житті гетьмана Мазепи не тільки зламним у стосунках з російською владою періодом. У цей час гетьман через названі вище причини розпочав робити спроби переговорів із ворогами Петра I. Він обережно вивчав їхні плани та можливості. І цинічне поводження російської влади змусило його наприкінці 1705 року вже не так дивитися на присутність в Україні російської армії, як під час придушення повстання Семена Палія. «Якого ж нам добра вперд надіятися, коли за наши вірне службы, и хтож бы был такий дурак, як я, чтоб под сее время не преклонился до противной стороны на такие пропозиции, jakie Станислав Лещинский до мене прислав?» Як сповіщають історичні джерела, саме такі слова гетьман Мазепа вимовив у колі старшини, якій він довіряв. І скільки б росіяни не твердили про зраду гетьманом інтересів царя, більш правильним було б вважати зрадою бездіяльність гетьмана у час, коли російські вояки буквально грабували Україну, обурюючи козаків своєю поведінкою. І випадки такого грабунку та наруги були, на жаль, не поодинокими. В одній зі своїх історичних розвідок радянський український історик Володимир Голобуцький констатує: під час будівництва Києво-Печерської фортеці, яку споруджували за наказом Олександра Меншикова, росіяни, як говориться у полковницьких скаргах гетьману Мазепі, «козаків палицями б'ють, вуха шпагами відтинають». Крім того, гнівні скарги козацької старшини сповіщають: «козаки, покинувши свої хати, сінокоси і жнива, мучаться на царській службі від сонячної спеки, а там великоросійські люди грабують їхні хати, розбирають і палять, жінок і дочок гвалтують, коней, худобу і всілякі пожитки забирають, старшину б'ють до смерті».

Мазепа, якому в Україні ще не забули арешт Семена Палія, відчув, що продовжувати лояльну до Москви політику він просто не зможе, не наражаючись у такому разі на відкриту ворожнечу власних підданих. Як пише у праці «Історія Росії» С. Соловйов, прилуцький полковник Дмитро Горленко саме тоді так висловився про Мазепу: «Як ми за душу Хмельницького завжди Бога молимо й ім'я його славимо, що Україну від ярма лядського визволив, так, навпаки, і ми і діти наші у вічні роди душу й кості твої будемо проклинати, якщо нас по смерті своїй у такій неволі залишиш». Збувалося пророковане ще полковниками Хмельницького, котрі відмовились підписати Переяславську угоду, — Московське царство ставало для України тим катом, яким колись була для неї Річ Посполита.

Відомий український літератор, історик і публіцист в еміграції Ілько Борщак у творі «Шведчина й Французька дипломатія» повідомляє, що переговори між Мазепою і Станіславом Лещинським, а через останнього і Карлом XII, розпочалися ще у 1703 році. Гетьман, безумовно, розумів: у час, коли Україна перетвориться на поле бою між Швецією і Росією, він повинен буде вирішити, з ким бути надалі, принісши цим своїй батьківщині користь, а не подальше розтягнення її багатств іноземними військами. Як відомо, Мазепа активно листувався з тіткою Станіслава Лещинського — княгинею Ганною Дольською, яка представляла інтереси прошведської частини польського магнатства. У другій половині 1706 року Пилип Орлик, майбутній правобережний

гетьман, котрий перебував у той час на службі в Івана Мазепи, розшифрував для нього лист, у якому Дольська від імені Станіслава Лещинського просила Мазепу, щоб він «діло наміреное зачинал, надежен будучи скорого собі цілым войском шведским с Вольни суккурсу и всіх желаний своих, чого тылко претендовати будет, неотрицателнаго исполнения, обещаю на тое прислать ассекурацию Станислава и гваранцию короля шведского».

До якогось моменту Мазепа все ж не наважувався вступати у відкрите протистояння з Москвою. Але тут відіграла свою роль генеральна старшина війська, яка дедалі активніше натякала гетьману на необхідність порвати з московським царем, уникаючи перспективи перетворити Україну на звичайну російську провінцію. Таким настроям козацтва, безумовно, сприяв царський указ, у якому йшлося про реорганізацію українського козацького війська за зразком слобідських полків. Ці полки вже не були в прямому підпорядкуванні гетьманської канцелярії, а знаходились під командуванням Посольського приказу у Москві. Звичайно, такий указ не міг не насторожити полковників і старшину. Як пише В. Голобуцький, старшина ця, збираючись на таємні ради у генерального обозного Ломиковського і в миргородського полковника Данила Апостола, активно виступала за протидію подібним указам Петра I.

Слід наголосити, що страх старшини перед новими «колінцями» російської політики щодо України і Війська Запорозького мав цілком реальні підстави. Так, наприклад, відомий випадок, коли у тому ж 1706 році гетьман Мазепа запросив Петра I до себе на бенкет. Серед присутніх на бенкеті був і Олександр Меншиков, на той час один з перших фаворитів російського царя. Як зазначає С. Соловйов, Меншиков, добряче сп'янівши, нахилився до Мазепи і прошепотів йому на вухо так, щоб чули всі, хто був поряд: «Гетьмане, Іване Степановичу, час уже братися за цих ворогів». Натякав він саме на найближчу старшину Мазепи. Гетьман, не знітившись, відповів Меншикову теж на вухо, але пошепки і так само театральню, як говорив Меншиков: «Ні, не час». Але Меншиков не збирався закінчувати розпочату розмову і сказав таке: «Не може бути кращого часу, як зараз, коли тут царська величність з військом. Ворогів не потрібно боятись і щадити. Ти вірний государеві, але треба на ділі це довести і пам'ять про себе у нащадках залишити, щоб майбутні царі знали про це і ім'я твоє славили, що один такий був вірний гетьман Іван Степанович Мазепа, який таку користь державі Російській зробив». Звичайно, про Україну подібна до Меншикова людина розмови вести не могла, для неї України просто не існувало, була лише провінція його великої батьківщини. Та чи було потрібно таке прославлення держави Російської Мазепі? Як видно з його подальших вчинків, ні. Він обрав для себе інший шлях. Саме тоді, імовірно, Іван Мазепа остаточно вирішив перейти у війні на бік Карла XII і за його допомогою домогтися для України незалежності під верховенством польського короля Лещинського. Як повідомляє у своїй книзі відомий сучасний російський історик Т. Таїрова-Яковлева, точна дата рішення гетьмана невідома, але відомо, що 17 вересня 1707 року Мазепа відкрив свій план генеральному писареві Пилипу Орлику. 16 вересня 1707 року Мазепа одержав від польського короля лист, де «Станіслав просив, щоб Мазепа «навмисну справу починав», коли шведські війська підійдуть до українських кордонів». Очевидно, що тут йшлося про заздалегідь продуманий і ретельно підготований план. У бесіді з Орликом Мазепа пояснював свої переговори з Лещинським виключно військовою загрозою. Він сказав, що залишатиметься вірним московському царю до того часу, доки не побачить, «з якою силою Станіслав до кордонів українських прийде і які будуть успіхи шведських військ в Московській державі». Таким чином, можна стверджувати, що вже за рік до переходу на бік Карла XII Мазепа підготував ґрунт для того, щоб у разі «крайньої і останньої нужди» перейти на бік Швеції і, отже, допомогти повалити Московське царство, звільнивши Гетьманщину з-під панування Петра I чужими руками. Цікавий той факт, що під час подальших переговорів з Мазепою Карл XII без

жодних вагань погодився у разі перемоги над Москвою подарувати українській Гетьманщині суверенітет і навіть розрахуватися золотом за провізію, фураж та амуніцію, які мали знадобитися шведським воякам під час бойових дій на території України. Достатньо приваблива альтернатива російському війську, яке звикло брати все задарма і не перейматися добрим поведженням на землях, які, в принципі, не були для росіян ворожою територією.

Слід зауважити, що, хоч би як Мазепа намагався приховати свої переговори з королями Швеції і Польщі, досить скоро про них стало відомо царю Петру I. Роздратований непоступливістю гетьмана у деяких особистих справах, генеральний суддя Василь Кочубей, якимось чином дізнавшись про задум Мазепи, написав у Москву цареві докладний донос на гетьмана, у якому сповіщав про перемовини між ним і Карлом XII.

Але, як не дивно це виглядає, донос генерального судді не досяг своєї мети. Мабуть, Мазепу врятувало те, що від 1688 року він багаторазово ставав об'єктом низки доносів Петру I, у яких ішлося про зраду козацького гетьмана. Цар доносам вірити не хотів, донощиків карали, а довіра государя до гетьмана лише зростала. Тож Петро I не повірив Кочубею і цього разу.

Однак, не вдовольнившись результатом, у січні 1708 року Василь Кочубей вдруге відрядив до Москви свого посланця Петра Янценка (Яковлева) із словесною звісткою про зраду Мазепи. Як згадано в літописі, Яковлев з'явився до близького царю благовіщенського протопопа, який рекомендував його царевичу Олексію Петровичу. Таким чином, Янченко домогся аудієнції в Петра. Та радіти було передчасно: цар визнав новий донос помилковим, доручивши розгляд справи друзям гетьмана Мазепи — Гаврилу Івановичу Головкіну і Петру Павловичу Шафірову. Не дивно, що результатом такого повороту справи для донощиків, у тому числі й для самого Василя Кочубея, стали арешт, тортури і страта.

У цей час Північна війна дійшла до свого вирішального моменту. Бойові дії ставали все більш масштабними й кровопролитними, а підрозділи задіяних в операціях військ зростали. Але, попри це, сказати напевно, хто ж вийде переможцем кампанії, не міг ніхто. Незважаючи на таку невизначеність, з'явилися обставини, які примусили гетьмана Мазепу швидше покинути свої вагання і відкрито перейти у війні на бік шведського короля.

Справа в тому, що Карл XII, який збирався вирушати походом на Москву, несподівано для Мазепи вирішив вести своє чимале військо через Україну. Нам достеменно не відомі причини, які змусили короля зважитися на такий крок. Найімовірніше, це було зумовлено поразкою шведського генерала Левенгаупта у Білорусії, що значно ослабило сили Карла XII. Можна припустити, що король шукав тепер підтримки у Мазепи і таким вчинком мав на меті прискорити його перехід на свій бік. Але у ставці гетьмана таке рішення Карла XII викликало обурення. Мазепа розумів, що подібний розвиток подій неминуче викликав би і прибуття у Гетьманщину ще більших сил російської армії, і подальший грабунок українських міст та сіл. Як повідомляє С. Соловйов, за свідченням Пилипа Орлика, Іван Мазепа тоді вигукнув: «Який нечистий жене його сюди? Він приведе мені всю московську зграю!»

Петро I, дізнавшись про напрямок руху шведського війська, через Меншикова почав вимагати від Мазепи більш активних дій із захисту спільних (як він думав) інтересів, на що Мазепа відповідав зволіканнями. Він передавав царю, що не може виступити на з'єднання з ним через хворобу, або повідомляв, що повинен перебувати в Україні для того, аби вберегти запорожців від нового повстання. Мабуть, у ставці Петра I не одразу зрозуміли, що це зволікання є небезпідставним. Однак поступово тиск на Мазепу з боку Меншикова і Петра I посилювався. Вже в жовтні 1708 року Олександр Меншиков, який перебував зі своїм військом за кількост кілометрів від гетьманської

ставки Батурина, став наполягати на особистій зустрічі з Мазепою, вочевидь підозрюючи українського гетьмана у нещирості. Роздумувати далі не було сенсу. Тож 28 жовтня Іван Мазепа відкрив карти й оголосив про свій перехід на бік шведів. А вже 4 листопада з'явився гетьманський універсал, у якому Іван Мазепа урочисто присягав перед вищою українською старшиною. Зауважимо, що текст присяги було офіційно оголошено в молдавському місті Бендери лише після смерті гетьмана Мазепа. У ньому сказано, що задля визволення батьківщини, Війська Запорозького й усього українського народу «від страшного московського ярма неволі, вложеної на наші шиї», щоб «привернути, поправити й поширити поламані й до останнього упадку доведені закони та свободи», він, гетьман Мазепа, прийняв протекцію шведського короля Карла XII і мав за свій «обов'язок, із своєї синівської любови до цієї отчизни, матки нашої, і з повинности свого гетьманського уряду, проти ворогів москалів, за добро отчизни, в обороні законів і свобод, повстати, усіма способами й засобами боронитися та з'єднаними збройними силами св. королівського маєстату Швеції й Війська Запорозького, не щадячи свого маєтку, здоров'я, життя й останньої краплі крови, воювати з москалями так довго, доки не визволиться наша Малоросійська отчизна й Військо Запорозьке від деспотичного московського ярма, й наші закони та свободи з побільшенням не повернуться до давнього стану».

Неважко уявити, яку реакцію викликало в оточенні Петра I таке рішення гетьмана Мазепа. Це був ефект бомби, що вибухнула. Насамперед про те, що Мазепа перебуває в таборі Карла XII, дізнався Меншиков, який і відрядив гінця з таким шокуючим повідомленням до ставки царя. Немало сучасних істориків дотримуються думки про те, що Петро I після отримання інформації від Меншикова був у стані нервового зриву. А з огляду на його безмежну владу і садистські нахили можна припустити, що царське оточення першим поплатилося за «зраду» українського гетьмана. Про це, до речі, теж згадують історичні джерела.

Однак, до честі московського царя, Романов досить швидко опанував себе і перейшов від тероризування свого оточення до більш плідної роботи. За короткий час він видав цілу низку царських маніфестів, у яких звертався до населення України. Зміст тих маніфестів також легко собі уявити. У них Петро I вдавався до банальної демагогії, твердив про якісь свободи й вільності «малоросіян», якими вони завдячували нікому іншому, як йому, і таке інше. Окрім того, царські грамоти містили заклик до козацької старшини зібратися для виборів нового гетьмана. Петро I не звертав уваги на таку дрібницю, як той факт, що рада козацької старшини ще не позбавила гетьмана Мазепу булави, а отже, обирати нового гетьмана було б юридично неправомірно.

Було з легкої руки царя вжито й інших заходів, спрямованих на опікування тими «свободами і вольностями малоросіян», які він з батьківською турботою проголошував у своїх маніфестах. І першим із таких «гуманних» заходів можемо назвати похід на Батурина, який 2 листопада за наказом царя здійснив корпус Олександра Меншикова. У ході цього виступу були вбиті всі мешканці міста, незалежно від віку і статі. За різними оцінками дослідників, загинуло від 11 до 15 тисяч жителів Батурина. В історію України ці події увійшли під назвою «різанина в Батурині». Місто разом із православними храмами, за які завжди так уболівала православна Москва, було пограбоване. Коли ж озвірілі солдати закінчили свою криваву справу, Батурина за наказом Меншикова був спалений дотла. З церквами, ясна річ.

Ось що пише про бузувірства російського війська у Батурині історик Микола Маркевич: «Сердюки були частиною вирізані, частиною пов'язані в одну юрбу мотузками. Помстившись за вчорашнє, Меншиков доручив катам стратити їх різноманітними стратами; військо, скрізь і завжди готове до грабунку, розсіялось по домівках обивательських і, не розбираючи невинних від винних, винищило мирних громадян, не пощадив ні жінок, ні дітей. Сама звичайна смерть була живих

четвертувати, колесувати і на палю садити, а далі вигадані були нові роди мук, саме уяву в жах приводять».

У найтемніших тонах згадують про батуринські події й інші дослідники. Зокрема, генерал-майор Олександр Рігельман, відомий російський військовий інженер та історик, пише: «Меншиков місто одержав, люди всі мечу віддані, як у фортеці, так і в передмісті, без залишку, не шкодуючи навіть немовлят, не тільки старих».

Сумна доля очікувала не лише на жителів Батурина. «Ласкава» царська політика заохочувала російських урядовців проводити в Україні такі репресії, масштаб яких затьмарив собою навіть каральний рейд Ієремії Вишневецького українськими землями у 1648 році у відповідь на виступ Богдана Хмельницького. До рук царських катів потрапляли як люди з оточення Івана Мазепи, так і ті, хто не мав до гетьмана і його дій жодного стосунку.

Далі були вибори нового гетьмана, які відбулися 6 листопада 1708 року, оголошена московською православною церквою анафема гетьману Мазепі, сумнозвісна Полтавська битва. Однак це віхи життя самого Івана Мазепи. Нас же насамперед цікавлять наслідки відчайдушної спроби гетьмана вивести Україну з-під влади Москви, а також значення цих подій для російського царату в Україні, який запровадив Малоросійську комісію і спричинив тривалий період, що отримав назву Безгетьмання.

Слід зауважити, що події 1708–1709 років тривалий час подавали на наш розгляд саме ті люди, які виступали послідовниками російського імператора і яких аж ніяк не вирізняв справедливий погляд на історію України. В. Голобуцький писав: «Кожен, хто торкався постаті Мазепи, мусив — хотів він цього чи не хотів — називати цього гетьмана зрадником. У протилежному випадку зрадником називали б дослідника». Проте маємо сказати, що, хоч зараз в Україні гетьману віддають усю належну йому шану, наслідки його дій навряд чи можна оцінювати лише з позитивного боку. Не тому, що Мазепа вчинив неправильно. Навіть не тому, що програв найголовнішу у своєму житті битву. Військова фортуна іноді неприхильна до найхоробріших, це відомий факт. Головною помилкою гетьмана було те, що він, забувши істину, відкрити Богданом Хмельницьким, зробив у своїй боротьбі наголос не на простий народ, а взяв за союзників лише козацьку старшину, цю нову аристократію, створену, у тому числі, і дбанням Москви. І результат не примусив на себе довго очікувати — ці люди першими відвернулися від свого гетьмана. А Україна відчула, як після поразки Івана Мазепи лещата руйнування Росією її самостійності почали стискатися з новою, раніш не баченою силою.

Гетьман Іван Скоропадський, обраний, як було сказано, 6 листопада 1708 року, вже не мав навіть тієї нестійкої ілюзії незалежності від Петра I, яку мав Мазепа, перебуваючи на посаді лівобережного гетьмана. Полтавська перемога Росії цілковито розв'язала руки Петру I щодо Гетьманщини. Країна, спустошена спочатку війною, а пізніше епідемією чуми, стала територією російської військової окупації. Росія не тільки постійно тримала тут своє військо, яке складалося з десяти драгунських полків, коштом місцевого народонаселення. Вона дедалі настирливіше втручалася у внутрішні справи України, які досі були в компетенції гетьманського уряду. Козацьке військо цілковито було передане під командування російських генералів і значно ослаблене. Таким кроком Петро I убезпечував себе від діянь наступників Мазепи, у появі яких, судячи з усього, не мав сумнівів. Тож, якщо він не міг вплинути на симпатії непокірних «малоросів», то ослабити їх з військової точки зору вважав тепер за необхідне, що й успішно втілював у життя. Відомо, наприклад, що вся належна українському гетьману артилерія була вивезена на початку 1709 року до Московського царства. Крім того, усі ключові старшинські посади в козацькому війську обіймали люди, у лояльності яких особисто пересвідчилися московські воєводи. Цар не просто залишив за собою виключне право призначати генеральну старшину й полковників — іноді це були

навіть сотники. Петро I призначав на ці уряди зовсім чужих для України людей, наприклад росіян, молдаван, сербів або поляків. У Глухові, куди, за наполяганням Петра I, була перенесена столиця Гетьманщини у 1709 році, московські ставленики прискіпливо наглядали за діяльністю гетьмана, який мусив радитися з ними в усіх, навіть найдрібніших, справах.

Торкнулися зміни, викликані помстою царя українському народу, й економічної ситуації, розпочався перерозподіл. Майно, яке під час репресій над прихильниками Мазепи втратило своїх господарів, швидко переходило до інших рук. І, звичайно, теж не українських. Самі лише належні Олександрові Меншикову землі зайняли колосальні території у центрі та на сході України. Швидко стали українськими поміщиками й такі поплічники Петра I, як Шереметев, Головін, Шафіров, Долгоруков і багато інших.

Проте навіть такого приниження гетьманської влади і народу України Петру I, здається, було замало. Адже якщо на Лівобережжі він домігся цілковитого контролю, то залишалось бунтівне Правобережжя, яке знову й знову робило спроби позбутися панування союзної Петру I Польщі. Царю і майбутньому імператору не давало спокою й Запорозьке Низове військо.

Помста Петра I запорожцям за підтримку Мазепи Гетьманування Пилипа Орлика і його конституція Прутська угода

Як відомо, запорожці на чолі зі своїм кошовим отаманом Костем Гордієнком не залишились осторонь від доленосних подій, що відбулися під час Полтавської битви. Вони активно підтримали гетьмана Мазепу, створивши чи не найбільш боєздатний підрозділ його війська. Проте перемога не була цього разу на боці січових відчайдушів, тож, зазнавши нищівної поразки, Запорозька Січ потрапила у немилість російського монарха. Відомий дослідник історії Запорозької Січі Д. Яворницький зазначає: «Спокушені Мазепою, захоплені Гордієнком, отримавши надію від Карла XII, запорожці після страшної і кровопролитної поразки їх росіянами у самому гнізді, Чортомлицькій Січі, вимушені були покинути все, що було дорого кожному запорожцю: і рідну колиску, матку-Січу, і шумовиті пороги, що багато казали розуму і серцю кожного запорожця, і Великий Луг, який був «батьком» для всякого «сіромахи», і заповітну річку Самару з її священною для набожного запорожця обителлю, і, нарешті, усі могили, що приховували у своїх безмовних і таємничих надрах усю попередню історію запорозького війська».

Становище запорозьких козаків і справді було вкрай безрадіним. Опинившись перед фактом руйнування створеної легендарним Сірком Чортомлицької Січі військами царя, який неодноразово раніше виголошував своє захоплення козацькою вольницею, запорожці були змушені шукати порятунку серед своїх одвічних ворогів. Так, саме татари і кримський хан Девлет-Гірей II стали тими, хто надав на своїх землях притулок колишнім недругам, залишивши їм можливість зберегти військову організацію всупереч бажанню Московського царства. Так у 1711 році виникла Олешківська Січ.

Зазначимо одразу, що Олешки — урочище, місцевість і поселення в пониззі лівого берега Дніпра — з'явилися задовго до появи тут татар, тож є ймовірність того, що запорожці у минулому володіли цими землями. Назву урочища місцеві краєзнавці

виводять від слова «вільха», яким люди у давні часи позначали болотяну місцевість, укриту дрібноліссям. Деякі історичні джерела вказують на те, що поселення Олешки виникло на місці чи поблизу давньогрецької колонії Олександра. Це еллінське поселення було відоме з другої половини XI сторіччя як форпост Київської Русі під назвою Олешша. У наш час згадувана місцевість знаходиться в межах міста Цюрупинська Херсонської області.

Осівши з дозволу кримського хана в Олешках і заснувавши там Січ, запорозькі козаки були змушені на якийсь час зовсім припинити стосунки з козацькою Україною. Однак сама Україна про них не забувала. Як, утім, і розлючений Петро I. Ще 17 липня 1709 року гетьман Іван Скоропадський, пропонуючи цареві Петру I різні «Прохальні пункти», писав про запорозьких козаків: «Любо то запорожци проклятые, через явную свою измену и противность утратили Сечь, однак понеже весь малороссийский народ оттоль рыбами и солью питался и на всяком зверу имел добычь, абы и теперь, по ускромлению помененых проклятых запорожцов, милостивым вашего царского величества указом вольный туда с Украины был путь для помянутой добычи и яко от господина воеводы каменнозатонского, так и от людей, в кгварнезоне том будучим таковым промышленникам жадная не чинилась обида и препятствие». Отже, Скоропадський, незважаючи на використання яскравих «епітетів» щодо запорожців, усе ж намагався втримати росіян від негайної колонізації Запорожжя, вочевидь розраховуючи на те, що козаки згодом зможуть повернутись на свої одвічні землі. 1712 року, вже після того як цар Петро I, розпочинаючи війну з турками, знову спробував перетягти на свій бік запорожців і отримав від них відмову, після невдалого для царя Прутського походу, Петро I видав ще суворішу постанову про недопущення запорозьких козаків в Україну. Він наказав коменданту Полтави і Переволочної Скорнякову–Писареву пильнувати, щоб «малоросіяни на Запорожжя з товарами і ні з чим не їздили, а кримчаки запорожців із собою не возили; запорожців ні для чого не пропускати, окрім тих, які приходитимуть з повинною до царя».

Зрозуміло, що такий контроль царських урядників надзвичайно сильно шкодив як самому Запорожжю, так і Україні в цілому. Економічні зв'язки, установлені протягом сторіч, було розірвано. Багаті на дичину, рибу, сінокоси і соляні копальні краї залишились поза межами досяжності населення Подніпров'я, а товари, у яких мали потребу в Запорожжі, перестали надходити туди з царської милості. І, звичайно, така ситуація дуже скоро далася взнаки. Зубожіння населення Лівобережної України, до якого, як уже було сказано, призвела Північна війна і перебування великих підрозділів російського війська, лише прискорилося. Колись вільні й заможні, українські селяни перетворювались на бідноту, що було лише на користь Петру I. Адже не викликає сумнівів, що контролювати вбогих для влади є значно простішим завданням, аніж утримувати у ярмі заможних.

Однак хоча запорожці і перебували в скрутному становищі, вони певною мірою продовжили протистояння з царем. Під керівництвом кошового Гордієнка протягом 1710–1713 років проводили рейди на захоплені московськими військами українські міста, метою яких було здобуття потрібного Низовому війську спорядження, продовольства і фуражу. Проте слід зазначити, що масштабністю ці події не відзначалися. Це були радше операції невеличких загонів козацьких здобичників, аніж бойові дії, які проводили військові підрозділи.

До 1714 року, як пише Д. Яворницький, віра простого козацтва у спроможність шведського короля якось вплинути на ситуацію в Україні остаточно зникла. Тож коли Карл XII залишив межі Османської імперії і пішов через Трансільванію до міста Штральзунд, запорозькі козаки припинили будь–які зв'язки зі шведами.

Можемо сказати, що відхід військ Карла XII мав для запорожців радше позитивні наслідки. Від 12 липня 1711 року, тобто від дати підписання Прутського

миру, а потім з 3 квітня 1712 року, після Константинопольського трактату, Росія формально відмовилася від претензій на Запорозжя. Петро I був змушений визнати Запорізький край улусом Османської імперії, а самих запорожців — підлеглими ханських сераскирів.^[1] У тексті документа було зазначено: «Его царское величество весьма руку свою отнимает от Козаков с древними их рубежами, которые обретаются по сю сторону Днепра и от сих мест и земель, и фортец, и местечек, и от полуострова Сечи, который сообщен на сей стороне вышеупомянутой реки».

За умовами Прутського миру, Московське царство відмовлялося на користь турків від усіх земель колишнього Запорозжя по ріку Орель. Також Петро I зобов'язався зруйнувати свої фортеці в Самарі, Кодаку й Кам'яному Затоні. Таким чином, цей мир, загалом невдалий для Московського царства, приніс полегкість у становище запорозьких козаків: після нього запорожці де-юре знову стали власниками того, що вони втратили після зруйнування Чортомлицької Січі й поразки під Полтавою, тобто всіх своїх земель від Нового Кодака до фортеці Святої Анни.

У цей час від Запорозького Низового війська надійшов лист до Івана Скоропадського. У ньому запорожці прохали гетьмана домогтися для них царського дозволу повернутись на свої колишні землі, щоб ствердити де-факто закладені у Прутському і Константинопольському трактатах домовленості. Нам достеменно невідомо, що саме відповів Петро I на таке прохання запорожців до власного гетьмана, але знаємо, що в 1713 році цар дозволив невеликому підрозділу запорозьких козаків повернутися в Україну й обрати собі місце для проживання. Наступного, 1714 року з меж Олешківської Січі в Україну повернулися ще триста п'ятдесят козаків. Однак слід зауважити, що царський уряд не погодився дати дозвіл цим людям поселитися у межах земель Запорозького війська. Натомість їм було запропоновано осісти на півночі Гетьманщини — у районі Глухова і в Конотопі. Цей крок, найімовірніше, був продиктований бажанням царя контролювати непокірних запорожців, що, звичайно, значно легше було зробити поблизу кордонів Московського царства. З цього приводу, як зазначає Д. Яворницький, граф Головін писав із Санкт-Петербурга до гетьмана Скоропадського: «Я про це доносив його царській величності, і його царська величність, хоч і не хотів тих, що повертаються, свавільних запорожців на Україну приймати, але, однак, коли деякі вже були прийняті, а за іншими посилав сам фельдмаршал, то государ зволив наказати мені до вашої вельможності і до пана фельдмаршала, щоб прийшлим запорожцям бути на вказаних квартирах, а тим, що мають прийти, поселяти в пристойних, по баченню вашої вельможності, місцях, і по спільній з паном фельдмаршалом згоді наказати дивитися, як вони там будуть жити і чи не буде від них якоїсь противності відбуватись». Зрозуміло, що такий стан речей у запорожців, котрі звикли жити вільно, не викликав великого захоплення. Однак вони не припинили спроб домогтися повернення з татарських володінь в Україну навіть на таких умовах. Цьому, безумовно, сприяв той факт, що зовсім не все було гаразд у стосунках запорозьких козаків і татар на землях Олешківської Січі.

Спершу життя запорозьких козаків під владою кримського хана було досить вільним. Запорожці користувалися великими земельними угіддями і нічого не платили за це у ханську скарбницю. Навпаки, вони самі отримували від Девлет-Гірея II платню. Мабуть, хан мав на запорожців свої плани, отже, за коштами діло не стало. Проте надалі ханські урядники відмовилися сплачувати грошове утримання, замість того дозволивши запорозьким козакам брати сіль з кримських озер, спочатку з певними послабленнями супроти встановлених у Криму правил ведення цього «бізнесу». Цим послабленням було передусім мито, менше за те, яке татари звичайно брали з козаків та інших українських промисловців за видобуток солі. Після цього татари, довідавшись, що запорожці під приводом вивезення солі для себе брали її для вивезення в Україну і продавали з великим зиском, позбавили їх і цього привілею. Крім того, як компенсацію

за протекцію кримського хана запорозькі козаки повинні були брати участь у походах кримського війська. Для цього у Бахчисараї видали нормативні акти й установили кількість козацького корпусу при ханському війську у дві тисячі запорожців. На чолі з кошовим отаманом вони повинні були з'являтися в розпорядження татарських командирів на перший заклик хана. І хоч січові козаки намагалися виконувати покладені на них зобов'язання, ханська влада часто використовувала козаків зовсім не так, як того хотілось би самим запорожцям. Відомо, наприклад, що запорожці за ханським наказом ходили в похід на черкесів і дійшли до ріки Сулак на Північному Кавказі. Цей похід, як засвідчують документи, запорозькі козаки вважали важким і досить збитковим для себе.

За ту саму ханську протекцію запорожці відбували не лише військову повинність. Кілька разів за розпорядженням хана вони мусили ходити до Перекопу і працювати на будівництві укріплень Перекопської лінії. Для такої роботи призначали підрозділи у триста і більше чоловік. Нелегкі кліматичні умови в районі Перекопу знайомі всім, до того ж працювати доводилося завжди безкоштовно. Остання обставина найбільше пригнічувала козаків, котрі мали власне уявлення про лицарську честь і вважали, що їх мають за безправних невільників.

Запорожці, зі свого боку, теж досить часто порушували тимчасовий мир з одвічними своїми ворогами. Тут варто згадати описаний Д. Яворницьким епізод, який, на думку автора, цікаво характеризує ставлення запорозьких козаків до татар під час перебування перших на татарських землях. Ідеться про дії запорозької ватаги, якою командував якийсь Грицько Коваль. Ватага складалася з козаків Стецька Великого, Василя Черевика, Власа Тахтаула, Гаврила Старого і «деяких інших гультаїв» загальною кількістю до тридцяти чоловік. Ці козаки, як пише Д. Яворницький, покинувши Олешківську Січ під час Спасового посту, пішли до містечка Решитилівки красти коней. Не здобувши коней, натомість вони вхопили сім голів рогатої худоби задля того, щоб використати її на харчі. Йдучи зі своєю здобиччю Шаковим шляхом, запорожці помітили в районі Яковиної долини три вози і при них дев'ятьох татар. Спочатку вони відпустили татар з миром, але потім несподівано напали і примусили татарських купців покинути вози й розбігтись у пошуках порятунку. Тоді запорожці, виставивши на могилі сторожу, яка мала попередити їх про можливий напад татарського війська, почали грабунок валки. Забрали коней, з возів позабирали все, що могли забрати з собою, тобто гроші, сап'ян, інші цінності. Основний вантаж возів — родзинки, фіги, лимони й лимонний сік — залишили незачепленим. Після цього розбійники розділили награване і зникли.

Така поведінка людей, причетних до Запорозького коша, надзвичайно розгнівала Девлет-Гірея II. В Олешківську Січ із Бахчисарая прибув посланець хана у супроводі загону з півтораєста вершників. Прибулий бей мав доволі жорстку розмову з кошовим отаманом, після чого оголосив вимогу заплатити за збитки по сто талерів за кожного грабіжника. Не наважуючись сперечатися з татарами, військо заплатило п'ять тисяч золотих і, крім того, ще п'ять тисяч мало виплатити протягом року зі своїх базарних доходів. Для Запорозького Низового війська, яке з волі Петра I потрапило у досить скрутне становище, ці гроші були немаленькою сумою.

Тож що довше перебували запорожці під владою Кримського ханства, то більше накопичувалось у них взаємного невдоволення і приводів для сутичок з підлеглими хана. До того ж запорожцям якнайсуворіше було заборонено зберігати в Січі гармати. Відповідно до цієї постанови, татари забрали з Олешківської Січі всі гармати. Крім того, запорожцям забороняли будувати будь-які укріплення як у самій Січі, так і в інших місцях, їм забороняли зноситися з представниками Московського царства та їздити до російських міст, а також торгувати в Криму і в Очакові. Дозволялося лише купувати у визначених місцях товари й не вивозити їх за межі Січі. Натомість у Січі право

торгувати надавали татарам, грекам, євреям, вірменам. Запорожців обкладали різними податками також у ті дні, коли до них приїжджали для огляду війська, їх громадського ладу чи в якійсь іншій справі кримський хан, мурзи з численним почтом і слугами. Під час таких візитів запорожці мусили всіляко вшановувати татар і годувати як їх самих, так і їхній почет та коней, а при від'їзді, крім того, робити їм коштовні подарунки.

До усього згаданого додамо ще й одвічну ворожнечу запорожців з татарами. Адже усім відомий той факт, що козацтво як клас і Запорозька Січ як форма козацького самоврядування виникли саме для боротьби з татарами. Отже, стає зрозуміло, що, попри усю свою ненависть до московського царя, запорожці були змушені шукати його милості і для цього продовжували слати до Івана Скоропадського листи з проханням вплинути на рішення Петра I із запорозького питання.

У 1715 році кошовий отаман Василь Іосіфов відрядив із Січі до Глухова з листом писаря Рогулю. У листі кошового до Скоропадського було викладено прохання «чинить наиприлежнейшее старание и заступление о получении за их проступок прощения и о принятии в прежнюю милость и прихильность войска запорожского под державу царского величества». Цього листа гетьман Скоропадський надіслав Петру I з власним коментарем, у якому особисто прохав царя дозволити запорожцям повернутись. У відповідь на лист кошового і прохання гетьмана Петро I 10 лютого 1715 року видав царський указ, у якому сповіщав, що готовий прийняти під свою руку лише тих із запорозького товариства, хто визнає свою провину. У разі, якщо вони готові покинути татарську службу, цар зобов'язувався селити їх у межах Гетьманщини і навіть слухати не хотів про можливість відновлення старого устрою Запорозької Січі. Таке бажання він мотивував Константинопольським трактатом і незгодою Османської імперії на відновлення Січі. Хоча, мабуть, були у царя і власні аргументи для того, щоб не дати можливості організуватись кількатисячному війську, яке б знаходилося поза межами впливу Москви. Тож іще довгий час навіть по смерті Петра I — до 1734 року — запорожці були змушені терпіти зверхність татарського хана. Про ці події донесла до нас крізь сторіччя народна дума повні душевного болю рядки:

Ой, Олешки, будемо довго ми вас знати,
І той лихий день, і ту лихую годину
Будемо довго, як тяжку личину, споминати.

Але чим був для російської влади біль запорожців, як, утім, і біль козацької держави, яка після багатьох років кровопролиття і боротьби за незалежність ще більше загрузла у васальну залежність від чужої їй влади? Нічим. У будівничого Російської імперії був власний погляд на світовий порядок, і Запорозька Січ не була одним з його елементів. Вона створювала прецедент демократичного устрою в межах імперської диктатури, а тому була приречена на забуття.

Таким чином, можемо стверджувати, що Січ, як найголовніше джерело опору на Лівобережній Україні, до часу була локалізована Петром I. Відтак питання про скасування гетьманської влади стало тут лише питанням часу — Івану Скоропадському дали можливість дожити, утримуючи гетьманську булаву, але його наступник не був потрібен Москві. Перша Малоросійська комісія, відома як період Безгетьмання, була вже не за горами.

Однак у той час, коли Запорожжя перетворилось із впливового політичного гравця на невелику військову одиницю під владою кримського хана, значно посилювався вплив на події в Україні тієї старшини колишнього гетьмана Мазепи, яка після поразки під Полтавою змушена була емігрувати з батьківщини. І найяскравішим з цієї плеяди козацьких емігрантів був, безперечно, Пилип Орлик.

Народився Пилип Орлик 11 жовтня 1672 року в селі Косуті Ошмянського повіту Великого князівства Литовського. Документи тієї доби, які донесли до нас історична наука, оповідають, що династія Орликів походить від старовинного чеського

баронського роду, поширеного у Чехії, Моравії та Сілезії. Далекий предок майбутнього творця першої української Конституції за часів гуситського руху, тобто у XIV — на початку XV сторіччя, змушений був емігрувати до Речі Посполитої. Саме від нього й походять предки Пилипа Орлика.

Наприкінці XVII сторіччя предки Пилипа Орлика відбували військову службу з оборони кордонів Польсько-Литовської держави. Так, відомо, що у 1673 році під час битви при волоському Хотині загинув його батько. Початкову освіту Пилип Орлик здобув, імовірно, у єзуїтському колегіумі у Вільно. Пізніше молодий Орлик вступив до Києво-Могилянської академії, яку закінчив 1694 року. Окремі згадки свідчать про те, що майбутню свою кар'єру Пилип Орлик бачив у якості священнослужителя. 1698 року він обійняв посаду кафедрального писаря у Київській митрополії. Того ж року Орлик одружився з донькою полтавського полковника Герцика, пов'язавши себе родинними узами із старшиною козацького війська. З 1700 року, завдяки протекції відомого церковного діяча того часу Стефана Яворського, Орлик зайняв посаду канцеляриста, а потім і старшого канцеляриста Генеральної військової канцелярії. Невдовзі молодого та перспективного службовця було призначено на посаду керуючого справами Генеральної військової канцелярії Запорозького Війська. Саме тоді на освіченого молодого інтелігента звернув увагу гетьман Іван Мазепа, наблизивши його до себе.

Під час подій 1708–1709 років і поразки шведсько-українських військ під Полтавою Пилип Орлик залишився на боці Мазепи. Разом з гетьманом він відступив на територію Османської імперії, до молдавського міста Бендери, і до останнього був опорою хворого гетьмана. Після смерті Івана Мазепи, коли постало питання про вибір нового гетьмана на противагу Іванові Скоропадському, поставленому в Україні Петром I, вибір козацтва упав на Пилипа Орлика. Його було обрано на посаду правобережного гетьмана 5 квітня 1710 року. У день виборів Орлик проголосив державну Конституцію, яка називалася «Пакти і Конституція прав і вольностей Війська Запорозького». Саме на цій козацькій Конституції, яка стала безпрецедентним кроком на шляху розбудови української державності, хотілось би зупинитись детальніше.

Головною ідеєю створеного гетьманом Пилипом Орликом документа була повна незалежність України від Варшави та Москви, причому кордон із Польщею проходив по річці Случ, як було й за гетьманування Богдана Хмельницького. Крім визначення території Української держави, Конституція Пилипа Орлика визначала права усіх верств населення України. Окремим пунктом вона встановлювала незалежний статус Запорозької Січі від Речі Посполитої та Московського царства.

Згідно зі статтями Конституції, гетьмана призначав глава Української держави. Але він не мав статусу одноосібного лідера. Віддаючи належне традиціям козацького самоврядування, Конституція визначала, що паралельно з гетьманом мала діяти Генеральна старшинська рада. Завданням ради було певною мірою обмежити владу гетьмана та врегулювати його відносини з народом.

Без сумніву, створена Орликом модель суспільного ладу на багато років випередила свій час. Крім старшини, до Генеральної ради мали увійти вповноважені представники від кожного полку, тобто речники тієї самої козацької сіроми, яка, власне, й була простим народом. Державна скарбниця відділялася від гетьманської, а на утримання гетьмана виділялися чітко визначені відокремлені землі та цільові кошти. Продовжуючи у руслі принципів козацької демократії, Конституція визначала, що полковники та сотники Війська Запорозького мали обиратися демократично — вільними голосами козаків полку чи сотні. Гетьман зобов'язувався стежити за справедливим розподілом коштів і збиранням державних податків, що їх сплачували невійськові верстви населення, тобто козацькі підпомічники, селяни, міщани і купецтво.

Далі у тексті Конституції пояснювалися причини того, чому Україна має намір

розірвати стосунки з Московським царством і прийняти протекцію Швеції. Щодо цього у статтях Пилипа Орлика було зазначено: «бажаючи звільнити козацький народ із тяжкої неволі й повернути до первісної свободи, Бог висунув оборонцем православ'я Богдана Хмельницького, давши йому для підтримки шведського короля й зброю Кримської держави. Хмельницький добровільно прийняв протекторат московських царів, плекаючи надію, що вони дотримають обіцянки берегти право і вольності України, викладені в договорах і статтях».

Слід наголосити на тому, що у багатьох сучасних публікаціях Конституцію гетьмана Пилипа Орлика називають першою конституцією у світовій історії. І хоч таке твердження видається вельми сумнівним, неможливо відкидати той факт, що багато з викладеного у її преамбулі і шістнадцяти статтях цього унікального маніфесту могло стати для України справжнім політичним проривом. Необхідно також зазначити, що такі впливові держави, як Шведське королівство і Османська імперія, одразу ж визнали українську Конституцію Пилипа Орлика. Цього, звичайно, не зробив російський уряд.

Не дивлячись на опір Московського царства, Орлик дедалі ширше розгортав роботу в обраному напрямку. Продовжуючи справу, розпочату гетьманом Іваном Мазепою, Пилип Орлик уклав союзню угоду зі Швецією та Кримським ханством, а також доклав максимум зусиль до того, щоб 20 листопада 1710 року Османська імперія оголосила Московському царству війну, про яку ми вже побіжно згадували, висвітлюючи становище Запорозької Січі після полтавської поразки. І, звичайно, одразу ж після підписання таких угод Орлик потрапив до списку гетьманів-зрадників, що його Москва вела ще від Івана Виговського, не в силі прийняти ту думку, що Гетьманщина не зраджує її, а лише виборює власну незалежність. Навесні 1711 року Пилип Орлик на чолі шістнадцятитисячного війська, підсиленого невеликим загоном татарської кінноти, розпочав наступ на Правобережну Україну.

Українське населення радо вітало козаків гетьмана Орлика. Майже всі міста й містечка, повз які пролягав шлях його корпусу, здавалися без бою, демонструючи лояльність і згоду стати підданими гетьмана. Правобережні полки один за одним визнавали владу Пилипа Орлика і переходили на його бік. Зовсім так, як колись, напередодні Жовтих Вод, поспішали до Хмельницького реєстровці, що їх вів на згубу гетьману Стефан Потоцький. Водночас на Лівобережжі теж розпочалися масові народні виступи проти московських воєвод і урядників.

На початку липня 1711 року московське військо, що вирушило за наказом Петра I назустріч полкам Пилипа Орлика, було оточене турецькими й татарськими військами. 8 липня неподалік від молдавського містечка Станілешти на правому березі Пруту відбулася генеральна битва, а наступного дня московська армія капітулювала. А вже 12 липня 1711 року в Яссах був підписаний раніше згадуваний нами Прутський мирний договір між Москвою та силами союзної коаліції, до якої входили турецький султан Ахмед III, кримський хан Девлет-Гірей II, король Швеції Карл XII, гетьман Правобережної України Пилип Орлик та запорозький кошовий отаман Кость Гордієнко.

Зауважимо, що Пилип Орлик ретельно підготувався до цього походу. Багато в чому покладаючи надію на сприяння українського населення, знесиленого й озлобленого московським та польським пануванням, Орлик ще раніше розіслав своїх емісарів по всій Україні, давши наказ проводити агітацію серед козаків, міщан і селянства. Як згадують історичні джерела, ці люди під виглядом кобзарів і жебраків мандрували Україною, розповсюджували гетьманські універсали, звернені до українського народу, закликали до повстання та вступу до лав козацького війська. І така агітація мала значний успіх — до Орлика та запорожців прибувало багато втікачів з обох берегів Дніпра. Всі вони висловлювали бажання взяти до рук зброю і помститися за свої кривди й руїну рідного краю.

Такий стан речей вельми сприяв гетьману Орлику, але, без сумніву, не міг не

бентежити Петра I. За наказом царських воєвод агентів гетьмана ретельно розшукували, а ті Орликові універсали до українського народу, які потрапляли до рук Петрових урядників, кати публічно спалювали. Однак удіяти щось з настроями українців було поза межами компетенції царських катів. Про таке становище в Лівобережній Україні та на Правобережжі повідомляв особисто російський цар Петро I. У своєму листі, датованому 3 травня, він писав до Олександра Меншикова, що Пилипа Орлика підтримує вся Україна і це виглядає досить загрозово. Історична наука донесла до нас і деякі імена тих, хто першим підтримав обраного в еміграції гетьмана. Ними були такі яскраві представники козацької старшини, як богуславський полковник Самійло Самусь, полковники Корсунського полку Андрій Кандиба, Уманського — Іван Попович та Канівського — Данило Ситинський.

Пилип Орлик знаходився на вершині власної слави. Перебуваючи під впливом успішного просування війська Україною та переходу на його бік козацьких ватажків, Орлик відчув себе спроможним завершити розпочату покійним Мазепою справу. У своєму листі він повідомляв королю Швеції Карлу XII, що його військо за останні кілька тижнів зросло не менш ніж у п'ять разів. З огляду на те, що зібране у Бендерах гетьманське військо налічувало близько трьох тисяч козаків, то на кінець квітня, якщо вірити свідченням гетьмана, воно збільшилося до п'ятнадцяти–шістнадцяти тисяч козаків.

Паралельно з успіхами на Правобережжі ставка гетьмана вела активну роботу із залучення до участі у бойових діях лівобережного козацтва. Відомо, наприклад, що Пилип Орлик робив багато спроб залучити на свій бік лівобережного гетьмана Івана Скоропадського. Він звертався до нього з пропозицією інтегрувати зусилля і спільними діями возз'єднати Україну, розірвану на дві частини ще від часів сумнозвісної Чорної ради та Андрусівського перемир'я, звільнивши її від московської протекції і польського панування. У цьому, на думку правобережного гетьмана, козацтву мали сприяти шведський король і турецький султан, які спільно постановили, що Україна має залишатися вільною. Відомий український історик Тарас Чухліб наголошує, що після уважного ознайомлення зі змістом листа Орлика до Скоропадського можна стверджувати, що в ньому була закладена програма–максимум політичних бажань правобережного гетьмана. А саме — використовувати допомогу Османської імперії і королівства Шведського лише як засіб для здобуття незалежності Україною. «Не йміть віри тим, — звертався Орлик до лівобережного гетьмана, — що кажуть, буцім Оттоманська Порта думає панувати над Україною. Ні, Блискуча Порта, його величність король шведський і хан кримський уже між собою таку згоду зробили, щоб Україна не підлягала ні під чию васальну залежність...» І хоч не всі в Україні вірили в таку шляхетну поведінку могутніх держав, які у разі перемоги над Москвою могли б безперешкодно чинити в Україні все, що їм заманеться, Орлик стверджував саме це. Протягом наступних років він неодноразово висловлював схожі думки, зокрема у зверненнях до багатьох тогочасних володарів Європи.

Однак не таким був Скоропадський, щоб, ризикуючи, втратити все, подібно до Івана Мазепи кинутися у бій за незалежність дорученої йому держави. Радше навпаки. Виконуючи наказ царя Петра I, Іван Скоропадський направив проти Орлика кілька козацьких полків, командування якими було доручено генеральному осавулу Бутовичу.

Такий крок Скоропадського не загрожував планам Орлика у військовому аспекті. З точки зору військової сили, яку мав під своєю орудою генеральний осавул Скоропадського, цей підрозділ значно поступався шведсько–українському війську, і лише той факт, що лівобережний гетьман відмовився від співпраці, міг засмучувати Пилипа Орлика. Наприкінці лютого його армія просунулася спочатку на схід, до Звенигородки, після чого повернула на північний захід. Під Лисянкою Орлик ущент розбив військо Бутовича, а сам рейментар Скоропадського здався в полон. І якщо

раніше царський уряд відчував лише неясну тривогу з приводу можливості втратити Україну, то тепер у Москві остаточно переконалися: ситуація на межі того, щоб зовсім вийти з-під контролю. Цар Петро I, побоюючись, що керівна старшина Лівобережної Гетьманщини перейде на бік Орлика, пішов на безпрецедентний крок. Втім, чи такий уже безпрецедентний для московського царя? Він наказав зібрати у Глухові родини всіх генеральних старшин, у тому числі дружину гетьмана Скоропадського, задля того, щоб тримати їх як заручників. На Правобережній Україні так само повівся київський генерал-губернатор князь Дмитро Голіцин, який скликав у Київ жінок і дітей правобережних полковників, щойно військо Пилипа Орлика ступило на українську землю.

А втім, події походу, який на початку обіцяв стати проривом у боротьбі України з владою Московського царства, розгорталися дедалі стрімкіше і не завжди на користь козацького гетьмана. Невдовзі після початку кампанії виник конфлікт між Пилипом Орликом і Йозефом Потоцьким, спільно з корпусом якого Пилип Орлик вів свої полки. Сподівання прибічника Станіслава Лещинського на швидкий перебіг війни не здійснилися, оскільки польське коронне військо, розташоване в Правобережній Україні, залишилось вірним Августу II. Проте Потоцький не втрачав надії, що коли він наблизиться до полків коронного війська, вони приєднаються до нього. Саме тому наполягав, аби об'єднана армія йшла шляхом, близьким до польських кордонів. У свою чергу, Орлик, бажаючи розвинути успіх із залучення до свого війська правобережного козацтва, прагнув просуватися в східному напрямі, до Дніпра, про що й твердив Потоцькому. Така незалежна думка українського гетьмана, очевидно, дратувала Потоцького. І не лише тому, що вона могла вплинути на результати походу. Насправді польський рейментар мислив значно глобальніше. У своїх скаргах Карлу XII він зазначав, що Правобережна Україна завжди належала Речі Посполитій і не повинна повернутися до козацького самоуправління.

Зауважимо, що перемоги у своїй «тихій війні» супроти Йозефа Потоцького Орлик домогся завдяки татарам. Ханські командири підтримали ідею Пилипа Орлика, й напрямок подальшого походу був визначений за його бажанням. Однак ворожнеча між польськими та козацькими командувачами поглибилася. В подальшому це якщо й не вирішило долю походу, то принаймні ускладнило і без того нестійку позицію Пилипа Орлика у союзному війську. Проте, як наголошують такі відомі історики, як В. Голобуцький і Д. Дорошенко, першопричиною поразки Орлика на Правобережжі теж були татари, які ще від часів Богдана Хмельницького зарекомендували себе як ненадійні союзники, а зараз вирішили долю походу, не давши планам Пилипа Орлика бути втіленими у життя.

Наприкінці другої декади березня війська Пилипа Орлика, а також татарські орди і полки Йозефа Потоцького підійшли до Білої Церкви. Слід відзначити, що Біла Церква була на той час однією з найпотужніших фортець Київщини й саме у ній розташовувався доволі сильний гарнізон московського війська. Крім самої Білої Церкви, лише кілька сотенних містечок Білоцерківського полку залишалися до цього часу в руках царських воєвод. Орлик оточив Білу Церкву з усіх боків і 25 березня розпочав її облогу. Саме у цей час виявилось, що кримський хан не має наміру допомагати козацтву у веденні облоги міста. Він, дійшовши до містечка Водолаги, повернув свої орди назад, вирішивши йти до Криму. І йти, звичайно, не з порожніми руками. Летючі загони татарських здобичників розпочали справжній терор щодо населення Правобережної України, подекуди спустошуючи цілі села.

Зрештою, це й стало першопричиною того, що козацтво Правобережжя, яке так радісно прийняло прихід Пилипа Орлика, відвернулося від гетьмана, полишаючи його наодинці з ворогом, — шістнадцятитисячне військо почало танути на очах. Сам Пилип Орлик та його старшини марно намагалися стримати татарського хана і мурз від

грабунку, нагадуючи їм про домовленість і зобов'язання не чинити лиха населенню України під час походу. Орлик і Йозеф Потоцький видавали оборонні універсали містам і селам, але це аж ніяк не рятувало їх від грабунків та вбивств. У своєму листі до Карла XII Орлик з гнівом і болем описував, як кочовики оббирали й спустошували церкви, перетворювали їх на стайні для коней або спалювали дотла, різними способами оскверняючи православні святині: перекидали церковні престоли, топтали ногами святі дари, глумилися з ікон. З болем у душі згадував у своїх листах Орлик про те, як нукери кримського хана ґвалтували дівчат, дітей малих рубали навпіл, до смерті мордували людей. Від Дністра до московських кордонів, писав гетьман, забрали татари в ясир кілька тисяч людей: козаків, посполитих, жінок і дітей.

Окрім усіх цих безчинств, той факт, що татари відмовилися від участі у подальших бойових діях, теж значно погіршив становище Пилипа Орлика. Справи у таборі під Білою Церквою йшли вкрай погано. Від самого початку облоги надзвичайно гостро далася взнаки нестача артилерії, такої необхідної для успішного ведення облоги. Окрім того, військова фортуна взагалі виявилась неприхильною до Пилипа Орлика. Згідно зі згадками хроністів, після захоплення передмістя й зовнішніх укріплень фортеці козаки побудували там шанці, приготувавшись до генерального штурму цитаделі. Однак вночі обложені у фортеці росіяни зробили успішну вилазку. Шанці було захоплено й зруйновано, а козаки мусили відступити, зазнавши відчутних втрат. Після цієї невдачі стало зрозуміло, що плани українського гетьмана провалились остаточно. Орлик відвів військо від Білої Церкви. Регімент польського війська на чолі з полковником Галицьким, що допомагав козакам під час облоги, відійшов у Полісся, після чого і сам Пилип Орлик дав команду відступати до кордонів Османської імперії.

Слід зазначити, що Карл XII всіляко намагався утримати Орлика від такого кроку. Так, наприклад, згадується, що 19 квітня король відрядив свого посла до султана Буджацької орди з проханням не залишати Орлика й бути в Україні до приходу турецької армії. Майже за тиждень, 24 квітня, шведський монарх за допомогою листа звернувся до гетьмана Пилипа Орлика та київського воєводи Йозефа Потоцького з вимогою не полишати Правобережної України. У цьому ж листі Карл XII наказував Орлику визнати зверхність польського командувача над собою. Але цей лист уже не міг врятувати становище. Коли гетьман отримав королівського листа, його війська і полки Потоцького переходили Дністер у районі міста Бендери.

Невдача експедиції в Україну була важким ударом і для Карла XII. Замість очікуваного наступу турків на Правобережну Україну і її звільнення від військ Петра I й Августа II Сильного ситуація складалася так, що тепер московський цар, маючи під своєю орудою потужне військо, наближався до кордонів Молдавії. І, судячи з усього, Петро I розраховував на легку перемогу.

До честі Пилипа Орлика, він не підкорився ударам долі й після першої невдачі не опустив рук. Опинившись у Молдавії, гетьман продовжив пошук шляхів визволення України, насамперед вдаючись до дипломатичних акцій. Та це зовсім не поліпшило ситуацію у Гетьманщині. Для населення Правобережжя теж почалися важкі часи. Цар Петро I, який не зник вибачати українцям прихильності до його особистих ворогів, вчинив у правобережних полках справжню чистку, масово зганяючи козаків і поспільство з обжитих місць і примушуючи людей переїздити на Лівобережжя. Як зазначав у листі від 10 березня 1712 року до великого візира Османської імперії сам Орлик, московські війська залишили Правобережну Україну «жахливо і неможливо спустошену, випалену й знелюднену».

Млява боротьба тривала і надалі. Улітку 1711 року невеликі підрозділи війська Пилипа Орлика на боці султана брали участь у битві між турецькою та російською арміями на річці Прут поблизу містечка Станілешти. Як і прогнозували командири Карла XII, Петро I необережно далеко заглибився у володіння Туреччини — Бессарабію

— та на береги Пруту. Там його оточили турки, татари, поляки й частина запорожців. З перших днів оточення цар зрозумів усю серйозність становища, у яке він потрапив. Петру I загрозували неминуча капітуляція і полон, альтернативою чому міг бути лише ганебний мир. Тож заради порятунку своїх життя і честі московський цар був змушений погодитися з усіма вимогами союзників.

У липні у військовому таборі поблизу річки Прут між Османською імперією та Московським царством був підписаний Прутський мирний договір. Для нас ця угода цікава насамперед тим, що вона торкалася безпосередньо українських справ. Питання про міжнародне становище Гетьманщини було одним з головних під час переговорів — російський цар Петро I змушений був «...відняти від неї руку» на користь кримського хана та гетьмана Пилипа Орлика. У другому пункті Прутського договору було зазначено: «...в польские дела Его Царское Величество мешаться, також и их казаков и запорожцев, под их область принадлежащих и у хана крымского сущих, обеспокоивать и в них вступаться не изволит и от стороны их руку отымает». За деякий час, очевидно, під тиском Орлика на турецького султана Ахмеда III та кримського хана Девлет-Гірея II той пункт Прутського договору, який стосувався України, почали трактувати так, що, мовляв, впливу Росії позбулося не лише Правобережжя й Запорожжя, але й Лівобережна Україна.

Варто зауважити, що Пилипа Орлика не було в турецькому таборі під час підписання угоди. Як повідомляють історичні джерела, його затримав шведський король. Мирні переговори також велися без нього. Однак Орлик сподівався, що умови Прутської угоди будуть виконані з огляду на те, що гарантами їх виконання мали стати такі сильні гравці, як Османська імперія і королівство Шведське. Сподівання гетьмана виявились марними. Як не прикро, але гетьману Пилипові Орлику не вдалося втілити в життя свою самостійницьку мрію і цього разу — цар Петро I зміг підкупити, запропонувавши колосальну суму, великого візира Баталджи-пашу, який випустив московське військо з пастки на відносно легких умовах.

Отже, цар віддав Туреччині Азов та його околиці, мусив зруйнувати свої фортеці Таганрог, Кам'янку, а також фортеці на Самарі, зобов'язувався не втручатися в польські справи. В договір було внесено питання про Україну. Петро I зрікався Запорожжя та Правобережної України. Що ж до Лівобережжя, то стаття про нього була сформульована настільки незрозуміло й двозначно, що цей пункт кожна сторона могла тлумачити по-своєму. Як було вже сказано, Орлик доводив, що на підставі цієї умови Москва зрікалася й Лівобережжя, й Правобережжя, які відтепер об'єднуються і стають незалежною й самостійною Україною. Водночас московський віце-канцлер Шафіров, зі свого боку, доводив: у договорі ніде не йдеться про те, що Московське царство відмовляється від Лівобережної України. Окрім незрозумілих моментів щодо українського питання, Туреччина і Московське царство не могли досягнути повної згоди у трактуванні Прутського миру через статус Азова і руйнування фортеці у Таганрозі.

Закладеним у Прутській угоді статтям так і не судилося бути втіленими у життя повною мірою. Пункт документа, де йшлося про долю України, був надто розмитим, і поміж турків та представників Московського царства зав'язалася гостра дискусія: чи примушує Прутський договір Петра I взагалі відмовлятися від українських земель? Зі свого боку, цар Петро I, покладаючись на силу заплачених візиру ста тисяч червінців, нахабно вимагав, щоб Османська імперія видворила зі своєї території короля Карла XII і його військо. Не дивно, що туркам традиційна московська дипломатія викручування рук зовсім не подобалася. Тож усім було зрозуміло — назріває нова, ще масштабніша, фаза війни. Проте в 1712 році у Стамбулі відновилися мирні переговори, а з ними — й нові спроби підкупу корумпованих турецьких чиновників, результатом яких стало ухвалення Прутського миру, а також були зроблені виправлення в попередній угоді. А

саме:

1) між Оттоманською Портою і Московським царством були передбачені мирні стосунки упродовж 25 років;

2) цар Петро I відмовлявся не від усієї України, а лише від Правобережжя. Московське царство мало протягом трьох місяців вивести свої війська з Правобережної України і Польщі;

3) Московське царство залишало за собою Київ з навколишніми землями. Крім того, цар Петро I зобов'язувався заборонити козацьким загонам здійснювати походи на Кримське ханство;

4) Оттоманській Порті було дозволено спорудити фортецю на Дону між Азовом і Черкаськом. Призначення цитаделі полягало у стримуванні козацьких нападів у цьому районі вольностей Донського війська.

Таким чином, до Туреччини відходили території, північна межа яких проходила по течії Орелі та Дніпра до Кирилова і прямою лінією до річки Синюхи. Землі, які споконвіку належали Запорозжю, несподівано для всіх опинилися під владою турецького султана.

Після такого повороту подій турки запросили гетьмана Пилипа Орлика до Стамбула. Вочевидь, цим кроком вони намагалися досягнути його прихильності і залучити на свій бік, відвернувши від Карла XII. Саме тому Орлику було обіцяно віддати у майбутньому під його гетьманську булаву Правобережну і Лівобережну Україну, а також Запорозьку Січ. Але тут шведський король, обурений купленим миром турків з московським царем, не мав наміру мовчати. І першим кроком у його боротьбі зі зрадливими союзниками була спроба утримати війська поляків і українських козаків при собі. Недвозначні погрози Карла XII примусили Орлика, що перебував на півдорозі до Стамбула, повернути назад. Натомість до столиці Османської імперії вирушила призначена гетьманом козацька делегація у складі прилуцького полковника Дмитра Горленка, генерального судді Кліма Довгополова, генерального писаря Івана Максимовича, генерального осавула Григорія Герцика і кошового отамана запорожців Костя Гордієнка. Перед виїздом козацького посольства до Туреччини Пилип Орлик вручив своїм послам докладну інструкцію того, що вони мають домагатися від турків. Дотримуючись попередньої лінії, Орлик у своїй настанові наказував посланцям вимагати від султана Ахмеда III зміни статей Прутського миру, що стосувалися України й були досить незрозуміло сформульовані. Загалом уповноважена старшина мала відстоювати у Стамбулі такі положення:

1) Порті необхідно визнати суверенітет гетьмана і його владу над Україною «обох сторін Дніпра»;

2) Україна має підкорюватись лише владі гетьмана, обираного голосами вільного козацтва на загальній раді;

3) Оттоманська Порта не може самовільно зміщувати обраного гетьмана;

4) султан повинен змусити Московське царство назавжди відмовитись від претензій на Україну;

5) Кримське ханство не може домагатися панування над Україною;

6) протекція шведського короля над українським гетьманом має зберігатися;

7) Запорозькій Січі мають бути забезпечені автономні права.

Проте під час переговорів гетьманське посольство не мало жодної можливості викласти свої вимоги згідно з цією інструкцією Пилипа Орлика. Значною мірою тут відіграв роль той факт, що за кілька тижнів до відповідних подій відбулися важливі зміни в турецькому уряді. Шведські дипломати шляхом погроз і поступок домоглися зміщення Баталджі-паші з посади візира, переконавши султана Ахмеда III в тому, що

паша зрадив державним інтересам Порти, уклавши Прутський договір з Петром I. Однак наступник великого візира Юсуф-паша, який раніше обіймав посаду командира яничарського корпусу, був відомий як політичний супротивник Карла XII і, відповідно, вороже ставився й до Пилипа Орлика. І хоч українських послів зустріли в столиці Османської імперії досить доброзичливо, це був лише звичайний вияв гостинності. Невдовзі старшини Орлика переконалися, що турки ведуть переговори у Стамбулі паралельно і з українською делегацією, і з послами царя Петра I, інтереси яких були діаметрально протилежними.

До честі посланців Пилипа Орлика, посольство українського гетьмана спромоглося переконати турецький уряд співпрацювати якщо і не за всіма пунктами Орликової інструкції, то принаймні за деякими з них. Стамбул після певних вагань прийняв таке тлумачення Прутського договору, яке було вигідне Україні, й висунув Московському царству, що досі не почало виконувати умов угоди, ультиматум. Останній становив чотири пункти:

- 1) Москва негайно виводить свої війська з території Речі Посполитої й зобов'язується не вводити їх туди ніколи;
- 2) Москва негайно зрікається України;
- 3) цар Петро I віддає туркам Азов і руйнує прикордонну фортецю Таганрог;
- 4) Московське царство укладає з Карлом XII перемир'я на три роки і визнає за турками право вільно відпустити шведського короля з належних Османській імперії земель будь-яким шляхом.

Що відбулося далі, важко зрозуміти, але очевидним є той факт, що якимось дивовижним чином дипломати Петра I змогли домогтися зламу у ході переговорів. Усі зусилля послів Пилипа Орлика були зведені нанівець. Уже 5 березня 1712 року вийшов султанський указ, в якому йшлося лише про Правобережну Україну і Запорозьку Січ. Про Лівобережжя, якого добивався український гетьман, і навіть про Київ турки не хотіли й чути. Тож усі ці землі залишалися під владою Московського царства. Що ж до Правобережжя, то цю територію передавали Орликові, як гетьману української нації, без права апеляції підданих до Оттоманської Порти. Формально тут забезпечувався, згідно з козацькими традиціями, вільний вибір гетьмана. Окремим пунктом значилось також і те, що турецька держава не втручатиметься у внутрішні справи української Гетьманщини.

Лише за місяць по тому, тобто 5 квітня, Османська імперія підписала черговий мирний договір з Московським царством. За його умовами, султан гарантував Петру I володіння Лівобережною Україною і Києвом з його околицями. Зі свого боку, піддані московського царя брали на себе зобов'язання вивести свої війська з Правобережної України і не втручатися у справи правобережних полків козацтва. Відмовлялись вони й від впливу на Запорозьку Січ. Також сторони домовилися про забезпечення виводу московського війська з території Речі Посполитої і виїзду Карла XII з Туреччини.

Для Пилипа Орлика цей договір став важким ударом. Судячи з усього, гетьман очікував від своєї депутації значно більших досягнень. Як зазначає відомий український історик, учень і колега Дмитра Дорошенка Борис Крупницький, Орлик у цей час готував «широку європейську акцію на користь визволення цілої України». Твори гетьмана «Вивід прав України» і «Маніфест до європейських урядів» засвідчують таку його діяльність.

Хай там як, але на дипломатичній ниві Пилип Орлик зазнав поразки не менш гнітючої, аніж раніше на полі бою. Його надії звільнити Україну, немов морська хвиля на скелю, натикалися на протидію Московського царства, яке лише за кілька десятиліть досягне піку своєї могутності і стане одним з найвпливовіших гравців у політиці європейського континенту. Схоже, Орлику залишалось лише спостерігати за

процесами, вплинути на які він уже не мав жодної можливості. А справи на Лівобережжі не могли тішити гетьмана. Там дедалі поширювався кріпосницький лад, вівся потужний наступ на українських культурних та релігійних діячів, посилювався тотальний контроль за діями козацької старшини. Та й сама Правобережна Україна була, як зауважує Борис Крупницький, «данайським подарунком» гетьманові. Хоч Петро I наказав вивести свої війська з території правобережних полків, для козаків це не несло відновлення незалежності. Залишалася Польща, яка теж мала свої інтереси в Україні і порозумітися з якою для дипломатів Пилипа Орлика було аж ніяк не простим завданням. У Запорозжжі справи для Орлика склалися не краще. Після чергових виборів пернач кошового отамана там отримав уже відомий нам Кость Гордієнко. Між ним і Пилипом Орликом почав розпалюватися конфлікт, тож про підтримку гетьмана січовим товариством не могло йтися. Ситуація склалася так, що частина козаків гуртувалась біля Гордієнка в Запорозжжі, інша ж усе ще стояла табором у Бендерах, залишаючись вірною Пилипові Орлику.

Незабаром бойові дії між Османською імперією і Московським царством було поновлено, тож турки дедалі наполегливіше почали вимагати від українського гетьмана повернення в Правобережну Україну задля того, щоб вступити у війну, захищаючи передусім турецькі інтереси. Наприкінці 1712 року Пилип Орлик таки змушений був вирушити на Правобережжя, де й вступив у протистояння з військами Речі Посполитої, не досягнувши значних успіхів у справі, яку проводив усе своє життя.

Протягом наступних років Орлик з невеликою групою своїх послідовників їздив від однієї європейської столиці до іншої, шукаючи підтримки у справі звільнення України від чужоземного панування. Так, відомо, що в 1714 році він перебував у Молдавії, після цього, в 1715 році, спільно з частиною козацької старшини скористався запрошенням Карла XII і жив до 1720 року у Швеції. Після 1720 року Пилип Орлик був змушений покинути королівство Шведське і виїхати до Речі Посполитої. Згідно з іншими даними історичних джерел, гетьман виїхав не до Польщі, а до Німеччини, а згодом до Франції. Там він жив два роки, а з 1722 року разом з представниками свого оточення знову повернувся на територію Оттоманської імперії, де Пилипа Орлика фактично було інтерновано — на вимогу турецького уряду до 1738 року він оселився в грецькому місті Салоніки.

Отже, Пилипові Орлику, котрий подібно до Івана Мазепи відстоював ідею незалежної і соборної України, було вготовано сумну долю жити і померти в еміграції, перетворившись у себе на батьківщині, з легкої руки російської пропаганди, на зрадника. Але ще більш сумна доля очікувала Україну. Розпочинався період Безгетьмання, під час якого Україною цілковито володіла Російська імперія за допомогою створеної у Петербурзі Малоросійської колегії.

Заснування Петром I малоросійської колегії і смерть Івана Скоропадського Україна в період Безгетьмання

До 1722 року, коли Московське царство, здобувши низку перемог у Північній війні, оголосило себе Російською імперією, Україна, на чюю долю випав основний тягар бойових дій, страждала від наслідків війни та російського панування. Сміливо можна казати, що до цього часу козацтву й поспільству України не залишили ані найменшого натяку на самоврядування чи автономію від Росії. Не в надто доброму стані була й економіка нашої країни. Її досить відчутно підірвали постійне перебування в Україні великого російського війська, а також швидке зростання податків, якими урядовці

Петра I обкладали Гетьманщину. І якщо Пилип Орлик ще робив спроби вплинути на ситуацію за допомогою військової сили, лівобережному гетьману Іванові Скоропадському залишалося лише від імені «всіх малоросіян» з «плачем і слізьми» просити Петра I вивести полки з регіону. У численних листах Скоропадський скаржився царю на зловживання Олександра Меншикова в Україні. Але цар Петро I просто не чув старого гетьмана — він невимушено проводив свою хижачку щодо України політику, характерну для всіх його послідовників. У цей час помітно звузилася сфера вживання української мови, яка відтепер, за високим імператорським повелінням, перетворилась лише на простонародний діалект «великого та могутнього». Саме тоді скоротився друк книг тогочасною українською мовою, систему освіти було взято під нагляд підконтрольної Санкт-Петербургу державної цензури, а Українська православна церква остаточно втратила незалежність від Московського патріархату. Подекуди доходило до крайнощів. Так, наприклад, відомо, що московська цензура наклала одну тисячу карбованців штрафу на друкарню Києво-Печерської лаври за те, що книжка, видрукувана там, «не в усьому до великоросійських подібна». Чернігівську ж друкарню взагалі вивезли до Москви, конфіскувавши все її майно. Навіть Святе Письмо забороняли передруковувати з давніх книжок, виданих в Україні. На заміну їм прийшли книги, друковані у Росії. Всі ці заходи, зрозуміло, викликали невдоволення місцевого населення, негативно впливали на економічне, суспільно-політичне та духовне життя українського народу.

Однак, як показав час, навіть така політика царської влади не могла вдовольнити амбіції Петра I і стишити темпи навалного руйнування української культури. Очевидно, Петро I, маючи власний досвід і життєву школу своїх попередників на царському престолі, розумів: доки Україна має власну гетьманську владу, нехай і залежну від Росії, процес колонізації наших земель не можна вважати закінченим. Завжди є ризик, що черговий «малорос» надумає звільнитися від царської влади і вчинить для цього подібне до того, що колись вчинив Іван Мазепа. Тим паче, ворогів у Російській імперії, а отже, можливих союзників для бунтівної України завжди вистачало. Тож 1722 року сталася подія, яка остаточно розвіяла надії українців на можливість мати свою національну державу. Цар Петро I видав указ, у якому скасовував в Україні інститут гетьманства і передавав владу над тепер уже провінцією Російської імперії новоствореному державному органу, який мав назву Малоросійська колегія.

Такого політичного удару лівобережний гетьман не зміг пережити. Іван Ілліч Скоропадський помер незабаром після виходу царського указу про створення колегії. Як повідомляють історичні джерела, від хвилювання він захворів і згодом помер. Це сталось у тогочасній гетьманській резиденції — у Глухові — 3 липня 1722 року, а 5 липня гетьман був похований у Гамаліївському монастирі. Тому самому, який було засновано на кошти родини Скоропадських 1 грудня 1713 року. Малоросійська колегія нарешті могла розпочати свою роботу.

Малоросійська колегія була створена на базі Малоросійського приказу, який існував у Москві ще від 1663 року, тобто від часів Чорної ради й розколу України на Лівобережну та Правобережну. Ще тоді Малоросійський приказ контролював внутрішньо— і зовнішньополітичну діяльність українських гетьманів. Він керував розвідкою і контррозвідкою, матеріальним забезпеченням московських військ, будівництвом фортець на території України, а також слідкував за пересуванням іноземців і діями козацької старшини.

Через Малоросійський приказ здійснювалося фінансування церков, підлеглих Московському патріархату, який завжди стояв на сторожі державних інтересів російської влади.

Як бачимо, до 1722 року діяльність Малоросійського приказу стала недостатньою для контролю українських земель, належних Росії. Протекція Росії над

Україною утвердилася настільки, що потребувала закладу нового рівня для забезпечення влади. Тож імператорським указом Петра I від 29 квітня 1722 року в резиденції гетьманів і була створена Малоросійська колегія.

Структура Малоросійської колегії багато в чому повторювала схожі на неї колегіальні органи, які на той час існували в Російській імперії. Колегія складалася з президента, котрий мав перебувати у чині генерала, а також із шести членів, на посади яких призначали штаб-офіцерів зі складу місцевих гарнізонів російських військ. Ці члени колегії повинні були змінюватись на посадах раз на кілька років. Крім них, до складу установи, що керувала Україною, входив прокурор, якого обирали з капітанів або капітанів-поручиків гвардії. Цар мав намір щороку змінювати чиновників на цій посаді. До складу колегії входили також канцелярія і шість галузевих контор, кожна з яких інспектував один з членів колегії. Канцелярія на чолі з секретарем складалася з нотаріуса, актуарія, реєстратора, перекладача і більше десятка канцеляристів, підканцеляристів і копіювальників. Галузевими конторами були ті ж канцелярії, але з меншим штатом. Кріпосна контора, яка раніше завідувала збиранням мита з судових справ і складанням кріпосних актів на нерухоме майно, указом Петра I від 3 червня 1726 року була ліквідована.

В цивільному відношенні Малоросійська колегія була підпорядкована російському Сенату, а саме сенатській конторі малоросійських справ. Військова ж влада над Україною відтепер зосереджувалася в руках головнокомандувача російських військ в Україні (головного малоросійського командира). Самій же Малоросійській колегії були підпорядковані всі органи українського самоврядування, тобто козацький гетьман — до скасування цієї посади в 1722 році, Генеральний військовий суд, Генеральна військова канцелярія та інші. Крім того, Малоросійська колегія мала призначати очільників підрозділів війська, що розташовувались як гарнізони в українських містах.

Згідно з інструкцією, виданою у Санкт-Петербурзі 16 травня 1722 року, Малоросійська колегія мала приймати від населення чолобитні на Генеральну військову і полкові канцелярії, на Генеральний та полкові суди Запорозького Війська, а також на суди ратушні. Відтепер лише Малоросійська колегія виносила ухвали за скаргами на відповідні установи. Вона розпоряджалася грошовими і хлібними зборами з населення і розподілом повинностей в Україні. Окремим пунктом в інструкції для Малоросійської колегії стояло завдання спостерігати за тим, щоб козацька старшина не гнобила народ податками, роздавала платню сердюкам і компанійцям, щоб російські солдати при постої місцевим жителям «обид не делали и лишнего с них не требовали». Втім, цей пункт потрапив до інструкцій новоствореного органу управління Україною не через занепокоєння царської влади життям пересічних українців, а радше через її прагнення замилити очі простому люду. Що ж до реальних дій російської влади в Україні під час роботи Малоросійської колегії, то вони продемонстрували справжнє «братерське» піклування Російської імперії про Україну. Це піклування виявилось лише в збільшенні податків, подальшому закріпаченні селянства, у втраті козацькою старшиною можливості вплинути на політику Гетьманщини, а також у багатьох нещастях, на які імперська влада прирекла Україну.

До переліку обов'язків Малоросійської колегії входили також судочинство і розгляд справ за скаргами українців на російських військовослужбовців, а також розгляд скарг останніх на українців. Крім того, колегія мала подавати російському Сенату проекти нових указів, що мали стосунок до українських справ. Сенатським указом від 3 червня 1724 року Малоросійській колегії було підпорядковано й українське православне духовенство. Всі розпорядження гетьмана (поки був живий Іван Скоропадський) і генеральної козацької старшини вважались недійсними без затвердження чиновниками Малоросійської колегії. Надання колегії таких

повноважень демонструвало козацтву, хто є справжнім господарем їхньої країни і реальним командувачем Запорозького Війська. Тож не буде перебільшенням стверджувати, що Малоросійській колегії належала вся повнота влади в Україні. Вона самостійно вирішувала найважливіші політичні, адміністративні та фінансові питання, часто–густо йдучи при цьому всупереч інтересам козацької старшини, що викликало невдоволення козацтва і зростання тих самостійницьких настроїв, які Московське царство щосили придушувало від 1654 року.

Малоросійська колегія почала функціонувати в Україні в досить сприятливий для російської сторони час. Перемоги, отримані Петром I у Північній війні, створювали непогані умови для придушення козацьких виступів і зосередження влади в руках колегії. Щоправда, імператорський уряд був занепокоєний можливою активізацією «сепаратистської» діяльності автономістів–самостійників усередині країни та козаків на чолі з гетьманом Пилипом Орликом за її межами.

Впровадження колезької системи управління в Україні ґрунтувалося на дуже непевних правових аргументах. Їхня прозорість була очевидною як для імператорської влади Росії, так і для української козацької старшини. Намагаючись компенсувати відсутність правових підстав для реформування державного ладу Гетьманщини, Петро I під час заснування Малоросійської колегії та на початку її функціонування звернув особливу увагу на демагогію і ті самі інструкції, щоб «обид не делали и лишнего с них не требовали». Втім, демагогія не допомогла, і російські війська та урядовці, які перебували в Україні, дедалі гостріше відчували наслідки невдоволення козацтва своєю поведінкою. Такі негативні настрої населення України були добре відомі царському ставленику Федору Протасьєву, а також першому управителю Малоросійської колегії бригадиру Вельямінову, які своєчасно інформували про них імператора Петра I. Але, раз скасувавши гетьманську посаду, Петро I не поспішав відновлювати її. Він добре розумів, що в такий спосіб неодмінно зменшить свій вплив на українські справи.

Втім, тут у перебіг подій втрутилась сама доля, даючи Гетьманщині ще один ілюзорний шанс відстояти і зберегти автономність під натиском Російської імперії. Таким шансом стала смерть Петра I та сходження на престол у Санкт–Петербурзі його послідовниці, яка дещо послабила лещата, що немилосердно здавлювали Україну.

Відомо, що впродовж останніх років царювання Петро I нездужав, причиною чого, імовірно, слугувала нирковокам'яна хвороба. Влітку 1724 року хвороба імператора загострилась. У вересні він почувався ліпше, але за деякий час напади повернулися. У жовтні Петро I, всупереч порадам свого лейб–медика Блюментроста, вирушив спостерігати за роботою на будівництві Ладозького каналу. Під час цієї поїздки Петру I довелося, стоячи до пояса у крижаній воді, рятувати бот із солдатами, що сів на мілину. Напади хвороби посилювалися, але Петро I, не звертаючи уваги на них, і надалі займався державними справами. 17 січня 1725 року йому стало настільки погано, що він розпорядився поставити в сусідню зі своєю спальнею кімнату похідну церкву, а 22 січня сповідався, готуючись до того, що мало статися. Близько шостої години ранку 28 січня (8 лютого) 1725 року Петро I помер. Він був похований у соборі Петропавлівської фортеці в Санкт–Петербурзі.

Наступниця першого російського імператора, його дружина Катерина, яка відома також під ім'ям Марти Скавронської, знайома нам значно менше, аніж її чоловік. Однак мусимо відзначити, що саме рокам її правління завдячує Україна певною «відлигою» в державній політиці Російської імперії щодо українського питання. Це послаблення врешті–решт і зумовило скасування Першої Малоросійської колегії й відродження Гетьманату.

У російську історичну науку імператриця Катерина I увійшла як не надто вправна правителька. Ось як розповідає про неї відомий російський історик С.

Соловйов: «При Петрі вона світила не власним світлом, але запозиченим від великої людини, для якої вона була супутницею; їй вистачало уміння тримати себе на відомій висоті, виявляти увагу і співчуття до руху, що відбувався біля неї; вона була посвячена в усі таємниці, секрети особистих стосунків оточення, її становище, страх за майбутнє тримали її розумові й етичні сили в постійній і сильній напрузі. Але в'юнка рослина досягала висоти завдяки лише тому велетеневі лісів, навколо якого обвивалася; велетень убитий — і слабка рослина розстелилася по землі. Катерина зберегла знання осіб і стосунків між ними, зберегла звичку пробиратися між цими стосунками; але в неї не було ні належної уваги до справ, особливо внутрішніх, і їх подробиць, ні здатності почину і напряму». В Росії імператрицю запам'ятали і як людину, яка більше цікавилася прийомами і різноманітними світськими заходами, аніж керуванням велетенською імперією. Напевне, саме тому оточення Катерини I, і передусім Олександр Меншиков, використало роки її царювання для того, щоб збільшити власний вплив на політику Росії.

Павло Полуботок і його спроби відродити гетьманщину

Удар, нанесений українській державності створенням у Глухові Першої Малоросійської колегії, навряд чи можна недооцінити з точки зору згубного для України процесу російської колонізації. Однак після заснування колегії козацька старшина не припинила спроби зменшити вплив Санкт-Петербурга на українську політику. І серед її представників, які не змирилися з таким приниженим становищем, можемо відзначити насамперед наказного гетьмана Павла Полуботка.

Вже за чотири дні після смерті Івана Скоропадського Павло Полуботок, добре розуміючи, яким буде наступний крок російської влади стосовно України, скликав у Глухові раду козацької старшини. Генеральна старшина і полковники зібралися 7 липня й ухвалили універсал до мешканців краю, у якому закликали зберігати спокій і не йти на конфронтацію з представниками російської влади. Після цього Павло Полуботок негайно відрядив до Санкт-Петербурга своїх посланців С. Рубця і В. Биховського. їм наказний гетьман доручив добиватись від Петра I дозволу на обрання нового гетьмана.

Але, як можемо здогадатися, ця місія не мала жодної надії на успіх. Із Санкт-Петербурга Рубця і Биховського відрядили до Астрахані, куди мав прибути Петро I, після чого козацькі посланики мусили тривалий час очікувати там на аудієнцію в імператора. Коли ж посланці Полуботка дочекалися прийому, цар Петро I після довгих і туманних розмов про долю імперії не подав ніякої надії на виконання прохання наказного гетьмана. Натомість пообіцяв розглянути питання виборів гетьмана після повернення з чергового походу до Персії, вочевидь сподіваючись на допомогу козацьких полків у цій кампанії. Такий «м'який» прийом Петром I Рубця і Биховського можна пояснити лише небажанням налаштувати проти себе козаків напередодні військової кампанії. Одразу після розмови з посланцями Полуботка Петро I надіслав до Глухова листа. Його зміст викладений в «Історії Росії» С. Соловйова: «Наше императорское величество указали Малую Россию, до избрания другого гетмана, по прошению вашему, ведать и все той Малой России управление чинить по правам Малороссийского народа вам и генеральной старшины обще, токмо во всех делах и советах и в посылках в Малую Россию универсалов иметь вам сношение и сообщение со определенным для охранения народа Малороссийского бригадиром нашим Вельяминовим». Іншими словами, Петро I наказав козакам коритися Вельямінову і Малоросійській колегії, незважаючи на те, що вони воліли обрати нового гетьмана. Тут,

очевидно, зіграв свою роль і той факт, що, хоч Іван Скоропадський і призначив Полуботка наказним гетьманом Лівобережжя, російська влада офіційно не визнала його призначення і ставилася до наступника Скоропадського з підозрою, вважаючи його черговим претендентом на те, щоб очолити боротьбу проти російського панування в Україні. Так, наприклад, відомо, що обер-прокурор сенату Г. Скорняков-Писарев з цього приводу писав кабінет-секретарю О. Макарову: «Изволишь старание приложить, чтоб кого в Малороссию его величество приказал отправитъ для правления гетманского из знатных, понеже от Полуботка правлению надлежащему быть я не надеюсь, ибо он совести худой». Що ж, російська влада мала своє уявлення про совість козацької старшини. І це уявлення навряд чи колись збіглося з суто українськими інтересами.

Павло Полуботок і сам розумів такий стан справ. Як, утім, усвідомлював, на який ризик наражає себе, очолюючи опозицію російській владі. Але це не зупинило наказного гетьмана, не примусило вчинити так, як у той час вже цілком відкрито чинили десятки представників генеральної та полкової старшини, — схиливши голову, мовчати або годуватися з рук Росії, відстоюючи її інтереси.

Тим часом російська диктатура активно «загвинчувала гайки» у командуванні козацького війська. Таке явище, як призначення на посади полковників російських офіцерів, набуло масового характеру. Малоросійська колегія приймала закони, які були властиві суспільному ладу царської Росії і що їх аж ніяк не могла сприймати козацька чернь, яка звикла до перевіреного часом демократичного устрою. Бригадир Вельямінов командував генеральною старшиною Запорозького Війська, як своїми підлеглими, чим укотре вказував на статус-кво Малоросійської колеги. Значно поширилася практика використання українського козацтва на роботах, які велись на території Російської імперії, що порушувало вікові звичаї українського козацтва, звиклого вважати себе воїнами й лицарями, але аж ніяк не робочим бидлом. Як зазначає М. Грушевський, українські козаки тисячами гинули на теренах Російської імперії.

Ось лише один з виявів піклування Росії і її дітища — Малоросійської колегії — про український народ. Це відбувалось на будівництві Ладозького каналу, на будівництві фортеці Святого Хреста, закладеної неподалік Дербента, а також на багатьох інших ключових для імперії об'єктах. Лише будівництво фортеці Святого Хреста, як пише М. Грушевський, коштувало Україні близько п'яти тисяч смертей найкращих її синів, які загинули від південної лихоманки та інших хвороб. Загалом же будівельні роботи в Російській імперії за час функціонування Малоросійської колегії, за підрахунками М. Грушевського, забрали життя у двадцяти тисяч українців. І хоча для більш пізнього часу така цифра не надто приголомшлива, вдумавшись, можемо бачити тотальну картину знищення Запорозького Війська. Двадцять тисяч — особовий склад не менш аніж п'яти-шести козацьких полків. Попередня історія козацьких війн не знала таких втрат навіть у найлютіших баталіях.

Розповідаючи про події того часу, не можна оминати й цікавий факт із життя наказного гетьмана Павла Полуботка, який на чолі козаків теж був присутній на будівництві Ладозького каналу. Одну з партій козацтва тоді вів генеральний хорунжий Війська Запорозького Іван Сулима, нащадок славетного гетьмана початку XVII сторіччя. Це був справді пекельний похід — у завірюхи, бурани, по бездоріжжю, лісами і непрохідними болотами. Козаки геть обносилися, вони навіть були змушені міняти зброю, одяг, волів і коней на продовольство. Українці замерзали і вмирали від хвороб, насамперед простудних. Більш ніж третина козаків не повернулася з цього походу, загинув і Іван Сулима. Розгублена через загибель генерального хорунжого старшина послала гінця навздогін Полуботку, який уже був на Валдаї. У листі старшини прохали наказного гетьмана порадити, що їм робити. Полуботок відписав тоді, що ховати Сулиму в Росії не можна, тому що «в цьому краю і імені його ніхто не пригадає... велю

належну труну зробити, в якій тіло покласти... і спорядивши так, відправ його милість до Господа».

Одночасно з винищенням козацького населення на цих своєрідних «будівництвах сторіччя» зазнавало значних втрат і українське поспільство. Його спустошували і плундрували походи й постої російських військ, витрати на утримання яких лягали на плечі українського населення. Відомо, що на території деяких козацьких полків було розташовано по цілому полку російського війська, тож земля, яка, згідно з розробленим ще Богданом Хмельницьким територіально-полковим устроєм, повинна була годувати визначену кількість війська, змушена була нести подвійний тягар. Якщо врахувати, що населення українських полків було й без того ослаблене довгою Північною війною, стає зрозуміло, чим стали для нього накази Малоросійської колегії постачати велику кількість «порцій і рацій» воякам, а також виплачувати усі старі й нові військові податки. Також слід зазначити, що податки ці значно зросли, і, звичайно, всупереч обіцянкам російської влади. М. Грушевський наводить таку статистику роботи Малоросійської колегії: «Згідно з відомостями, що їх надала Малоросійська колегія у Сенат, у 1722 році у військову казну надійшло 45 тисяч карбованців грошима й 17 тисяч чвертей^[2] муки; у 1723 році з населення України вдалось отримати вже 85 тисяч карбованців, а у 1724 — грошима 140 тисяч карбованців і 40 тисяч чвертей муки; в 1725 — 173 тисячі карбованців. Якими методами російський уряд звик добиватись таких «ударних» темпів роботи, можемо уявити собі хоча б з більш новітньої історії України».

Мусимо зазначити, що ніхто з представників старшинської верхівки, окрім Павла Полуботка, не висловлював незгоди з таким станом речей. Тож наказному гетьманові вже від початку своєї діяльності на ниві протиборства роботі Малоросійської колегії судилося залишитись на самоті. З Вельяміновим Полуботок почав конфронтацію вже з перших днів після прибуття бригадира до Глухова. Відомо, що наказний гетьман запротестував уже проти розгляду Малоросійською колегією першої скарги мешканців одного з сіл, мотивуючи це тим, що справу до цього не розглядав ні полковий, ні Генеральний суд. Президент колегії не звернув жодної уваги на претензії Полуботка. У відповідь на поведінку Вельямінова Полуботок розіслав свій універсал, у якому наказував: «Якщо хто-небудь на когось подає апеляцію або інші прохання, то кожного разу повинен звертатися до полковника і від нього вимагати рішення». Не дивно, що обурений таким «бунтарством» Вельямінов, у свою чергу, намагався заборонити Полуботку звертатися до народу за допомогою універсалів. Це й започаткувало часті сварки між ними.

Не поліпшувало ставлення російської влади до Павла Полуботка й те, що наказний гетьман, боячись важкого покарання, заборонив старшині використовувати працю козаків для власних цілей, запровадив принцип колегіальності у полку, сотенні та селищні суди, встановив порядок апеляцій та реформував уряд генерального судді. Після таких постанов наказного гетьмана конфлікт між ним та Вельяміновим досяг апогею, про що бригадир і поквапився сповістити Петра I.

Російський імператор, який дбав зовсім не про поліпшення правового становища у Запорозькому Війську, а лише про те, аби чимшвидше зламати в Україні найменші паростки опозиції імператорській владі, одразу ж зайняв позицію цілковитого сприяння Вельямінову. У відповідь на його скарги він в екстреному порядку видав закони, які розширювали й без того значну владу президента Малоросійської колегії в Україні. Павла Полуботка і ще кількох старшин, котрі, на думку бригадира Вельямінова, заважали роботі Малоросійської колегії, вирішили взагалі прибрати з України. Для цього наказний гетьман імператорським наказом був викликаний до Санкт-Петербурга, а лівобережні полки вислали до південних кордонів. Офіційна версія передислокування козацьких військ — охорона кордонів від татар —

не витримувала критики. Очевидно, цар, добре пам'ятаючи колишні відносини з непокірним козацтвом, просто прибирав військову силу, яка могла стати опорою Павла Полуботка.

До Санкт-Петербурга Павло Полуботок вирушив улітку 1723 року і 3 серпня подав Петру I чергову чолобитну, в якій знову просив відкликати Малоросійську колегію з теренів України, замінивши її Генеральним судом із семи чоловік, повернути забрані «права і вільності козацькі грамотою царя Олексія Михайловича за гетьмана Богдана Хмельницького затверджені і від самого його імператорської величності при ставленні на гетьманство Скоропадського конфірмовані».

Зазначимо, що Полуботок боровся за права козацтва легальними методами, намагаючись схилити на свій бік впливових людей, переконати їх у справедливості своїх вимог. Він писав безліч листів, петицій, чолобитних. Важко сказати, чому саме так повівся наказний гетьман — чи від нерозуміння справжнього обличчя Росії, чи від неспроможності з тих чи інших причин більш активно боротися. Але факт залишається фактом — повести за собою козаків, як це робили до нього Мазепа та Орлик, він не спромігся. Однак навіть така мирна поведінка наказного гетьмана викликала вкрай негативну реакцію у Санкт-Петербурзі. І хоча Петро I не виявляв свого обурення надто відверто, приймаючи петиції Полуботка й надаючи його делегації безліч знаків уваги, серед яких були запрошення на бенкети й навіть на аудієнцію, дні наказного гетьмана були полічені. Одночасно з вшануванням «малоруських послів» Петро I відрядив в Україну свою довірену особу, майора Румянцева. Майору найвищим наказом було доручено зібрати компромат на Павла Полуботка. Серед інших розпоряджень Петро I віддав і таке — добути свідоцтво про листування Полуботка із запорожцями. Очевидно, саме у цих листах наказного гетьмана Петро I мав надію знайти натяки на заклик до бунту й назавжди позбутися надокучливого «малороса». Крім того, імператор доручив Румянцеву провести опитування представників козацької черні, щоб дізнатися, чи підтримує рядове козацтво затвердження російських офіцерів на полковницькі посади, відшукуючи, ясна річ, лише «потрібні» свідчення. Також майор мав на меті зібрати докладну інформацію про зловживання тієї частини козацької старшини, яка симпатизувала Полуботку. Таким чином, як зауважує М. Грушевський, «ревізія ця мала на меті отримати щось на манер плебісциту про введення великоросійського правління і разом з ним — звинувачувальний акт проти старшини».

Дізнавшись про місію Румянцева, Полуботок, найімовірніше, зрозумів справжню мету відрядження імператорського посланця і наслідки, які цей візит міг мати для нього і його старшин. Він з останніх сил робив спроби протидіяти запущеній машині державної влади, основним завданням якої було знищити його фізично. Із Санкт-Петербурга в Україну надходили листи наказного гетьмана, у яких він давав представникам прихильної до нього старшини поради стосовно того, як протидіяти ревізії Румянцева і які відповіді давати на запитання посіпак Петра I. До південних кордонів, де були зосереджені основні сили козацького війська, вирушили посли Павла Полуботка. Під їхнім впливом козаки написали до імператорської канцелярії листа, у якому скаржилися на рішення Малоросійської колегії відрядити їх сюди, а також на негаразди, які через таке рішення змушене витримувати місцеве населення. Однак, як зазначає М. Грушевський, ці скарги, викладені у козацькій петиції, писаній у військовому таборі на ріці Коломак, лише ще дужче роздратували Петра I.

Саме на тлі цього роздратування таємна канцелярія Російської імперії розпочала слідство над Павлом Полуботком, а також над старшинами Чорнишем і Павичем, які супроводжували наказного гетьмана. Спочатку слідство вели переважно щодо адміністративної діяльності наказного гетьмана: кому і за що надані маєтки, куди витрачені кошти, чому на ту або іншу посаду призначено такого-то старшину тощо. Швидше справа пішла після повернення з України Румянцева. Одразу ж після того як

майор надав у розпорядження таємної канцелярії зібраний ним в Україні «компрогат», Павлу Полуботку оголосили звинувачення в державній зраді.

Наказного гетьмана й інших обвинувачених у сфабрикованій справі заарештували просто на вулицях Санкт-Петербурга. Документи тієї доби свідчать, що безпосередньою причиною такого арешту слугувало вручення Петру I через канцеляриста Івана Романовича ще одного листа, написаного українськими старшинами на річці Коломак. Цей лист, на відміну від попередніх скарг, містив прохання повернути виборність гетьмана і зберегти самоврядування в Україні. Як засвідчують сучасники, відповідний лист викликав у царя нестримну лють, він почав тупотіти ногами, кричати і наказав зривати з козацьких послів, котрі прибули з листом, шаблі.

Після ув'язнення Павла Полуботка у Петропавлівській фортеці Україною прокотилася ціла хвиля арештів. Почалися допити, під час яких до заарештованої старшини широко застосовували найжахливіші тортури. Що ж до самого Полуботка, то основними звинуваченнями для нього були зв'язок з Пилипом Орликом, а також надсилання в Україну інструкцій, які стосувалися тих, кого допитував Румянцев. Але, слід зауважити, звинувачення не витримували критики. Навіть після такої велетенської роботи царських нишпорок, яку провели напередодні, не було жодних доказів «зради» Павла Полуботка. У розпорядженні таємної канцелярії був лише привезений Румянцевим «компрогат» — побутові скарги переважно завербованих Румянцевим людей, а також свідчення про ворожіння якоїсь вдови, яка передбачала Полуботку гетьманство, і таке інше. Як сказали б у наш час — справу було шито білими нитками. Проте такі обставини зовсім не бентежили посіпак Петра I. І це вкотре засвідчує факт, що російський імператор вів боротьбу не з наказним гетьманом Павлом Полуботком, а з самою державою Гетьманщина, яка кісткою в горлі стояла у Петра I, котрий мав низку імперських планів.

Тортури, що їх царські кати застосовували до Павла Полуботка і його товаришів, були жахливими. Як свідчать історичні джерела, за наказом царя-садиста людям робили на тілі надрізи, закладали туди сірку і підпалювали її, прикладали до тіла розпечене залізо, виламували руки. Незважаючи на це, Полуботок тримався мужньо. Свідченням мужності і високого патріотизму Полуботка є, зокрема, його промова, виголошена перед імператором напередодні смерті. Текст цієї промови до нас донесла легенда. У ній наказний гетьман докоряє Петру I за його азіатську політику стосовно України, за ту політику, яка руйнує одвічні козацькі вільності, традиції і звичаї. Перебуваючи на порозі смерті, Павло Полуботок закликає царя поводитися не як азіатський тиран, а як європейський монарх, пригадати про суд Божий, який «нікого не обійде», і надати Україні можливість жити вільно та заможно. На жаль, зараз ми не маємо ніякої можливості точно визначити, чи ця полум'яна промова й справді мала місце, чи лише була вложена в уста наказного гетьмана нащадками, для яких Полуботок став героєм-мучеником.

Павло Полуботок помер наприкінці 1724 року, так і не побачивши світла після підземель Петропавлівської фортеці. І якщо навіть легендарна промова наказного гетьмана є лише міфом, незаперечним залишається такий факт: її слова про те, що гетьмана і царя має розсудити сам Бог, справдилися — руйнівник української Гетьманщини ненадовго пережив Павла Полуботка.

Послаблення імперського тиску на українську гетьманщину Обрання гетьманом Данила Апостола

Політику Росії щодо української Гетьманщини, окрім одвічного намагання зруйнувати незалежність і державність останньої, вирізняла ще одна цікава деталь. Російська імперія, як, утім, до неї і Річ Посполита, завжди послаблювала свій тиск на козацтво напередодні чергової війни. Так сталося й у 1727 році, коли в Санкт-Петербурзі відчували, що наближається велика війна з Османською імперією. Однак крім війни, яка знову мала розпочатися за кілька років, були й внутрішньополітичні чинники, що обумовили послаблення наступу Російської імперії на автономію Гетьманщини.

Справи у середовищі політичного бомонду Росії після закінчення царювання Катерини I не можна назвати простими. Владні інтриги й підклимові ігри колишніх фаворитів Петра I та лідерів нової формації не припинялися ні на мить, доводячи справедливість тези про те, що у тоталітарній державі, після того як міцна рука володаря поступається людині, котра стає на чолі країни випадково, все йде шкереберть. Саме так можна схарактеризувати період, коли титул імператора було покладено на Петра II, зовсім ще хлопчика, якому судилося прожити лише п'ятнадцять років, два з яких — бути імператором могутньої Російської імперії.

Наприкінці весни, 6 (17) травня 1727 року сорокатрирічна імператриця Катерина I померла. Перед самою її смертю придворний міністр Бассевич терміново склав заповіт, підписаний замість хворої цариці її дочкою Єлизаветою. Згідно із заповітом, російський престол успадковував онук Петра I, Петро Олексійович.

Петро II, по суті ще дитина, не був здатний правити самостійно, внаслідок чого практично необмежена влада знаходилася у руках царедворців — спочатку в руках Олександра Меншикова, а потім — Остермана і Долгоруких. Як і під час царювання його попередниці, за Петра II управління державою здійснювалося за інерцією. Придворна еліта держави прагнула виконувати заповіді Петра Великого, проте консервація створеної ним політичної системи виявила всі закладені у ній недоліки. І насамперед ця система почала пожирати власних творців, розпочавши з Меншикова. Внаслідок закулісних інтриг вищих державних чиновників і придворних зірка колишнього фаворита Петра I згасла. Князя без суду, лише за результатами роботи слідчої комісії Верховної таємної ради, а також згідно з указом тринадцятирічного імператора, звинуватили у зловживаннях і казнокрадстві, позбавили всіх посад, нагород, майна, титулів, після чого він зі своєю сім'єю був засланий у сибірське містечко Березів Тобольської губернії. У засланні один із найвідоміших катів українського народу помер від епідемії віспи 12 листопада 1729 року.

Після падіння Олександра Меншикова до влади прийшли Долгорукі, і ситуація докорінно змінилася, хоча навряд чи можна сказати, що у кращий бік. Останні роки правління Петра II деякі історики схильні вважати «боярським царством»: багато з того прогресивного, що з'явилося при Петрі I, занепало, а старий лад, характерний для архаїчного Московського царства, став відновлюватися. Однак для України такі процеси у владі сюзерена мали, безперечно, позитивні наслідки, позаяк ослаблювали імперію.

Саме на цьому етапі відносини Росії і Туреччини, у яких від часу минулої війни залишилось надто багато гострих і нез'ясованих питань, почали загострюватись. І хоча відкритий конфлікт розпочався дещо пізніше (після війни за польський спадок), підготовка до бойових дій з потужною Оттоманською Портою стала метою людей, які правили Російською імперією. Відчуваючи неминучість цієї війни, російський уряд

пішов на деякі поступки козацькій старшині і населенню Лівобережної України. Найімовірніше, це було зроблено через бажання втримати Лівобережжя у складі імперії. Адже в Санкт-Петербурзі надто добре розуміли: ця територія завдяки своєму географічному положенню мала відігравати надзвичайно важливу роль у майбутній війні, а Росія була на той час не такою сильною, щоб примусово утримувати Україну за умов активної протидії Стамбула.

Ще на початку 1726 року на засіданні Верховної таємної ради Російської імперії було прийнято рішення дозволити українському козацтву обирати гетьмана, а також внести зміни у розподіл податків. Згідно з цим рішенням податки з населення Лівобережжя відтепер мали надходити не до царської скарбниці, як раніше, а до скарбу Війська Запорозького. Крім того, було відновлено місцеві судові органи Гетьманщини, а до Малоросійської колегії надійшов наказ розглядати лише справи за апеляціями.

Вже за кілька місяців після таких революційних нововведень настав час зробити і наступний крок, цілком логічний у даній ситуації, а саме — скасувати Малоросійську колегію і призначити дату обрання нового гетьмана для України. Ним став сімдесятитрирічний миргородський полковник Данило Апостол.

Новий гетьман походив з козацько-старшинського роду, маєтком якого було село Великі Сорочинці на Полтавщині. До того як отримати булаву, він пройшов нелегкий життєвий шлях. Народившись практично в один час з відомою Переяславською угодою Богдана Хмельницького, яка визначила шлях Гетьманщини під протекцією Московського царства, Данило Апостол повною мірою пережив усі страхіння української Руїни кінця XVII сторіччя, брав участь у багатьох боях і сутичках. У 1682 році він отримав від гетьмана Івана Самойловича пернач миргородського полковника.

Після того як Самойловича оголосили у Москві «зрадником», Апостол позбувся полковницького уряду, але вже у 1693 році гетьман Мазепа вдруге призначив його командувати Миргородським полком. Данило Апостол неодноразово відзначався під час Північної війни. Був відомий як однопумець Івана Мазепи. За участь в опозиції Петру I його ув'язнили разом з Павлом Полуботком.

На початку 1728 року Данило Апостол у супроводі старшини Запорозького Війська вирушив до Москви на коронацію Петра II. Зауважимо, що у столиці (цей статус повернувся до Москви тільки на час правління Петра II. — Ю. С.) козаків прийняли досить добре. Вони були запрошені на урочистий прийом до царя та вельмож, отримували прозорі натяки на швидке вирішення питань, задля яких і прибули до столиці.

Головною метою подорожі Данила Апостола до Москви було бажання здобути так звані «гетьманські статті», які завжди, коли обирали нового гетьмана, затверджував цар. Винятком стало лише гетьманування Скоропадського, під час призначення якого на гетьманство взагалі не було укладено жодних договірних пунктів. Втім, не дивлячись на гарний прийом і натяки, Данилові Апостолу так і не вдалося повною мірою досягти мети візиту до Москви. 22 серпня 1728 року московські можновладці вручили його депутації так звані «Решительные пункты», якими Москва мала на меті замінити звичайну форму договору з Україною. Це, власне, був не договір, а радше царський указ. І якщо у статтях, підготованих для розгляду канцелярією Данила Апостола, було закладено принципи автономності Гетьманщини у складі Російської імперії, то документ, підписаний Петром II, накладав стільки обмежень на будь-які заклики до автономії, що ставало зрозумілим — Російська імперія ні в якому разі не піде на те, щоб послабити свій вплив на Україну. Можемо навіть стверджувати, що у деяких питаннях становище гетьмана Данила Апостола стало гіршим аж за позицію, яку займав покійний Скоропадський.

У військовому відношенні гетьман тепер був підпорядкований князеві М.

Голіцину, тоді як раніше — тільки імператору особисто. Обрання гетьмана могло проводитися лише за згодою царя; Генеральний суд перетворено на колегіальну установу, в якій засідали троє українців та троє росіян, а головним суддею став не гетьман, а імператор. Особливо важким ударом для козацького війська було заснування окремого фінансового управління — «канцелярії зборів» з двома підскарб'їями, росіянином і українцем. Таке становище значно послаблювало фінансові можливості гетьмана. Полковників та генеральну старшину також призначав царський уряд. За гетьманом, утім, як і раніше, стежили, а про кожний його крок одразу ж доносили у Москву. Данило Апостол був фактично позбавлений права вести приватну кореспонденцію із закордонними країнами. Як оповідають історичні джерела, численні заборони царської влади іноді доходили до абсурду; так, наприклад, особливим імператорським наказом гетьманові було заборонено без згоди російської влади відвідувати свої маєтки Великі Сорочинці і Хомутець.

Варто сказати, що нетривале гетьманування Данила Апостола було досить плідним у плані реформування держави й у цілому корисним для України. У 1730 році гетьман провів судову реформу, яка відобразилась в «Інструкції українським судам». Також до заслуг Данила Апостола можна віднести те, що він упорядкував реєстри землеволодінь, провів податкову та бюджетну реформи, сприяв розвиткові просвітництва. За його клопотанням з Олешківської Січі в Україну повернулися запорожці. 31 березня 1734 року з дозволу російського уряду і під його наглядом кошовий отаман І. Малашевич заснував нову Січ, яка отримала назву Підпільненська. Вона розташувалась на правому березі Дніпра у Великій плавні, що охоплювала територію у 26 тисяч десятин.

За визначенням істориків, царський уряд заснував Підпільненську Січ з показною метою — допомогти запорожцям у їхній війні з турками. Але багато хто із сучасних дослідників дотримується тієї думки, що насправді у спорудженні укріплень нової Січі була й прихована мета — тримати запорожців під постійним контролем. Щоправда, самі запорожці добре розуміли причину зведення російської цитаделі. Як наголошує Д. Яворницький в «Історії запорізьких козаків», вони висловлювали своє невдоволення владою словами: «Засіла нам московська болячка на печінках». Однак далі мовчазного невдоволення реакція запорозьких козаків не сягала. Можливо, тут відіграв свою роль досвід перебування козаків під владою Кримського ханства, а може, якісь інші процеси, але, з огляду на події, що сталися під час існування нової Січі, маємо визнати: царський уряд досягнув своєї мети, усунувши січовиків від участі в загальнонародній боротьбі українців проти панування Російської імперії.

Одночасно з успіхами гетьман зазнав і багатьох невдач. Попри всі намагання, Данилу Апостолу не вдалося домогтись від Росії поступок у політичному керуванні Україною. До того ж гетьман, виконуючи вимоги російського уряду, змушений був поновити розпочату за Петра I практику залучення козаків та українських селян до будівельних і земляних робіт зі спорудження укріплень. Тепер це були споруди, що мали розташуватись від Дніпра до Сіверського Дінця.

Цей оборонний ланцюг, так звана «Українська лінія», мав стати для свого часу справді грандіозним проектом. З України вислали на роботу тридцять тисяч чоловік. Серед них було двадцять тисяч козаків та десять тисяч посполитих. Уже 1732 року на зміну їм знову вислали тридцять тисяч чоловік, а 1733 року — додатково ще десять тисяч. Так, як і раніше, ці роботи коштували життя і здоров'я багатьом українцям.

До переліку невдач гетьмана Данила Апостола можна віднести й значний економічний занепад України у роки його гетьманування. Хоча навряд чи буде правильно звинувачувати у цьому самого Апостола. Він, безумовно, був добрим господарем і робив усе від нього залежне, аби надати Україні можливість економічного зростання. Але, попри намагання Апостола, тут свою роль зіграло те, що промисловість

України вже давно була в руках росіян. Рудні, млини, заводи, а також відому суконну мануфактуру Глушковська з 1726 року було взято в «казну», великі полотняні підприємства — Стародубське, Шептаківське та Топальське — теж перейшли у власність росіян. Подібна ситуація склалась і в інших галузях промисловості — тютюновій, шовківницькій тощо. Відомо, що гетьман Данило Апостол не мав можливості боротися з цією політикою Росії. Великі мануфактури ставали підприємствами російського уряду чи окремих росіян, натомість у руках української старшини, яка не мала капіталів та відповідних умов, залишались лише дрібні промислові підприємства. Розбудові великих мануфактур в Україні перешкоджала також загальна економічна політика Петра I та його наступників.

Гетьманування Данила Апостола не було надто довгим — воно тривало лише шість з половиною років, а фактично ще менше, якщо зважити на те, що протягом останнього року гетьман хворів. Якщо підбити підсумок його гетьманування, можна сказати, що, незважаючи на перешкоди з боку російського уряду, за Данила Апостола в Україні був наведений лад, а життя українців стало значно кращим, аніж за часів роботи Малоросійської колегії. Про такі здобутки гетьмана свідчить хоча б той факт, що зменшився рух селян за Дніпро і, навпаки, збільшилося повернення втікачів на Лівобережжя.

Данило Петрович Апостол помер і похований у селі Великі Сорочинці (тепер Великі Сорочинці Миргородського району Полтавської області) у зведеній його коштом церкві Преображення Господнього. Після смерті гетьмана, на яку в Санкт-Петербурзі давно очікували, російська влада продовжила своє утвердження на теренах України.

Правління гетьманського уряду та останній гетьман України Кирило Розумовський

Як і очікувалось, після смерті Данила Апостола влада Російської імперії не наважилася дозволити українцям обирати нового гетьмана. І хоч росіяни не мали можливості звично звинуватити Апостола у зраді задля зміцнення свого становища, тепер, очевидно, потреба в такій демагогії відпала. Російська імперія мала змогу чинити в Україні так, як їй заманеться. Тож після смерті Данила Апостола російський уряд доручив управління Україною колегії, яка складалася з шести осіб — трьох росіян і трьох цілком лояльних до Російської імперії українців. На чолі колегії стояли царський резидент на прізвище Шаховський і генеральний обозний Запорозького Війська Лизогуб.

Щоб зайвий раз не збурювати козаків, представники російської влади заявили, що таке правління запроваджено лише тимчасово, задля підготовки до обрання нового гетьмана, але разом з тим, як зауважує М. Грушевський, Шаховський отримав інструкції російського уряду, у яких було зазначено, що про обрання гетьмана не може йтися. Україна, яка за часів правління Данила Апостола перебувала під юрисдикцією російського Міністерства закордонних справ, знову повернулася у відомство Сенату, а Лизогубу ще до початку роботи гетьманського уряду дали зрозуміти — фактичним головою уряду є князь Шаховський. Саме на нього Петербург поклав обов'язок не лише пильно стежити за настроями й поведінкою козацької старшини, а й, у разі потреби, зміщувати й замінювати членів української частини уряду. У відповідних інструкціях уряду Шаховського були пункти, які вказували, що князь має право арештовувати тих представників української військової старшини, яких підозрювали у «противностях», а на їхнє місце призначати кандидатів на власний вибір, «усматривая во всяких

обхожденьях, кто из старшины и из казаков к нам и к стороне нашей доброжелательны».

І хоча князь Шаховський фактично був справжнім правителем України, навіть такі широкі повноваження він вважав недостатніми для здійснення своїх та імперських планів. Відомо, що в листі, якого князь надіслав до Санкт-Петербурга, він рекомендував Сенату скасувати колегіальне управління, замінивши його одноосібним правлінням, що його призначено владою намісника. Зрозуміло, що намісником Шаховський пропонував свою «скромну особу».

Невідомо, чому російський уряд не наважився на запропоновані Шаховським реформи. У листі із Санкт-Петербурга, зокрема, було зазначено, що входження до колегії представників української сторони не може вплинути на хід справ, а повне усунення українців від роботи колегії могло б привести «малороссийский народ в какое сомнение».

Окрім того, в інструкції Шаховському було доручено звертати увагу на те, щоб посади російських членів колегії, а також Генерального суду займали люди, які могли б переконувати населення України в тому, що для нього російська адміністрація є великим благом і користю, «дабы оный малороссийский народ правосудием тех великороссийских судей был доволен и приобывал к великороссийскому правлению». Невідомо, яким чином це мало перетягти українців на бік російського уряду, проте ця частина інструкції є яскравим свідченням того, що у Санкт-Петербурзі добре розуміли — попередні дії російської адміністрації в Україні були зовсім не такими, щоб виплекати в українців братерські почуття до російського народу.

За старою, виробленою ще Іваном Брюховецьким схемою, робота повинна була вестися переважно серед низів і широких народних мас. Саме їх, не надто спокушених у тонкощах міжнародної політики, підлеглі Шаховського мали переконати, що зміцнення російської влади й реформи, які обмежували українську автономію, створені лише для того, щоб захистити козацьку сірому й селянство від свавілля старшини. Всі ж негаразди в Україні даний сценарій мав на меті валити на колишнє гетьманське управління, аби зменшити інтерес до його поновлення.

Для сприяння зросійщенню українського населення Шаховському було доручено таємно «под рукою особенно трудиться малороссиян с смоляны и с поляки и с другими зарубежными жителями отводить, а побуждать их искусным образом приводит в свойство с великороссийским». У виконанні свого бажання взяти під тотальний контроль українську військову старшину російський уряд заходив так далеко, що наказував контролювати й у разі необхідності вилучати документи, писані найвпливовішими представниками української старшини. Як зазначає М. Грушевський, тероризована владою козацька старшина просто не могла давати приводів для недовіри, однак над представниками російської диктатури вперто ширяв грізний привид українського сепаратизму. Цей самий привид робив російську владу ще більш нерозбірливою у викорененні всіх відмінностей українців від росіян.

Російсько-турецька війна, яка розпочалась у 1735 році, ще погіршила становище України. Восени того року, під час правління імператриці Ганни Іоаннівни, російські війська, використовуючи як зачіпку набіги кримських татар на Україну, вирушили в новий похід на Кримське ханство. Однак дуже скоро загін генерала Леонтєва, який здійснював похід, через зимові холоди змушений був повернутися на попередні позиції, не дійшовши до півострова. У безлюдних причорноморських степах не було ніякої можливості утримувати велику армію взимку, тож довелося відкласти продовження війни до наступного року. Тільки 1 червня 1736 року армія фельдмаршала Мініха прорвалася через Перекоп і 28 червня захопила столицю ханства Бахчисарай. Однак довго залишатися в безводній степовій частині Криму російські війська теж не могли, і Мініху довелося покинути півострів. Більш успішно діяла армія

іншого фельдмаршала, Лассі, яка 20 червня 1736 року штурмом захопила потужну фортецю Азов. 13 липня наступного року Мініх взяв найсильнішу турецьку цитадель Очаків, стіни якої не витримали вогню російської артилерії. Слід зауважити, що турки, яким одночасно доводилося вести війну ще й з Австрією, на українському театрі бойових дій поводитися доволі пасивно, обмежуючись обороною фортець. Російські війська зазнавали основних втрат не так від турецької зброї, як від голоду й епідемій. У червні–липні 1738 року Мініх почав похід до Дністра, під час якого через надзвичайну спеку, а також через нестачу води й продовольства загинула половина особового складу його армії. Настільки ж провальним був і похід Лассі до Криму. На додачу до всіх лих, через епідемію чуми довелося залишити Очаків. Усвідомивши неможливість утримати завойоване, російський уряд почав схилитися до необхідності підписання мирного договору. У серпні 1739 року Мініх розгромив турецьку армію в районі буковинського міста Хотин і захопив фортецю, чим змусив турків погодитися на мир, до якого прагнули росіяни. Мирний договір був підписаний 29 вересня 1739 року в Хотині.

Завдяки своєму зручному розташуванню під час війни Україна стала основною базою, а також головним постачальником матеріальних і людських ресурсів для російських військ. І це залишило трагічний слід у нашій історії. Наслідки війни були катастрофічними: загинуло 35 тисяч українців. Нескінченні мобілізації селян для обозів, а також рекрутів для пікінерських та мушкетерських полків спричинили спустошення Лівобережжя. Внаслідок війни, разом з витратами на утримання кількох десятків російських полків, Україна зазнала збитків на півтора мільйона карбованців. Цифра приголомшлива, з огляду на те, що у той час, приміром, добрий віл коштував вісім карбованців.

Однак, незважаючи на той факт, що російська влада остаточно закріпилась в Україні до середини XVIII сторіччя, Данилу Апостола все ж не судилося стати останнім гетьманом України. І причини цього були, мабуть, далекими від розуміння звичайної міждержавної політики. Своєю короткою реставрацією гетьманська влада України завдячує особистим симпатіям російської імператриці Єлизавети Петрівни, яка зійшла на престол у грудні 1741 року.

Обставини склалися так, що фаворитом імператриці став молодий вродливий козак з Чернігівщини Олексій Розумовський. З ним вона й повінчалася, виявивши свою прихильність також у наданні Розумовському титулів фельдмаршала і графа Священної Римської імперії. Як повідомляють історичні джерела, саме Олексій Розумовський вселив у душу Єлизавети симпатії до України. І хоч імператриця була ревною послідовницею свого батька, Петра I, ідея піти на деякі поступки козацькій старшині не викликала в неї різкого неприйняття. Відомо, що у 1744 році, під час свого візиту до Києва, Єлизавета зустрічалася з представниками козацької генеральної старшини. Користуючись нагодою, козаки подали їй письмове прохання дозволити обрання гетьмана для України. На відміну від своїх попередників, Єлизавета сприйняла цю петицію цілком прихильно й порадила козакам відрядити послів від Запорозького Війська для обговорення питання виборів гетьмана до Санкт-Петербурга, що й було зроблено. Час для козацького посольства теж був обраний доволі зручний — урочистий шлюб, що його мав узяти спадкоємець престолу.

Вибір кандидата на гетьманство, з огляду на відносини імператриці й Олексія Розумовського, був очевидним — ним став молодший брат Розумовського Кирило. На його особистості й зупинимося детальніше, намагаючись зрозуміти, ким же був останній гетьман України — українцем і нащадком козацького роду чи петербурзьким кавалером, який лише за наказом імператриці був змушений покинути блискуче столичне товариство й вирушити у провінційну Україну, щоб очолити рештки її колишньої державності.

Граф Кирило Григорович Розумовський (1728–1803) був сином простого

українського козака Григорія Розума. Цікавим, на нашу думку, є такий факт: батько майбутнього гетьмана отримав своє прізвище від приказки, яку часто промовляв напідпитку, маючи на меті вшанувати когось із знайомих: «Що то за голова, що то за розум!»

Поки старший брат досягав вершин кар'єри у Санкт-Петербурзі, Кирило Розумовський ріс і здобував освіту під його протекцією: Олексій знайшов братові опікуна — Григорія Теплова, відомого російського державного діяча і літератора. Останній своїм злетом завдячував Феофану Прокоповичу. Теплов навчався в Німеччині, був перекладачем, а потім ад'юнктом Петербурзької академії наук. Освіченість Теплова вдало поєднувалася з глибоким розумінням відносин в аристократичних колах, що було, як зазначають історики, необхідним для виховання майбутнього гетьмана.

У 1743 році Кирило Розумовський після відповідної підготовки в Петербурзі вирушив у супроводі Теплова за кордон для подальшого навчання. У Берліні він навчався у знаменитого математика Леонарда Ейлера, який був добрим знайомим Григорія Теплова по Петербурзькій академії. Відомо, що Ейлер був там професором у 1727–1741 роках. Після цього майбутній гетьман мав змогу слухати лекції відомих вчених і просвітників у Кенігсберзі, Данцигу, він побував у Франції, Італії, в інших європейських країнах. Кирило Розумовський вивчав німецьку, французьку й латинську мови, географію, історію тощо.

Після повернення до Санкт-Петербурга у 1745 році Кирило Розумовський став по-справжньому популярним серед столичного дворянства. Перед ним були розчинені двері будинків столичних вельмож і царедворців, знайомства з ним шукали впливові люди імперії, а популярність серед жіноцтва, що її мав вісімнадцятирічний Кирило, залишила відгук навіть в історичній літературі. Невдовзі, у травні 1746 року, Кирила Розумовського, з його досить поверховою, як на науковця, освітою і без відповідної підготовки до адміністративної діяльності, було призначено президентом Петербурзької академії наук із щорічним жалуванням у три тисячі карбованців. В імператорському указі про призначення наголошувалося, що це здійснено «в разсуждение усмотренной в нем особенной способности и приобретенного в науках искусства». Можемо не сумніватись — ця подія відбулася не без заступництва старшого брата Олексія та самої імператриці. Тоді ж Григорій Теплов теж отримав свої дивіденди, зайнявши посаду асесора при академічній канцелярії.

Молодий Кирило Розумовський значно більше цікавився великосвітським життям з його балами, маскарадами, бенкетами, прийомами, аніж науковою діяльністю. Сучасники глузували, дорікаючи, що він краще знав петербурзьких красунь, ніж членів академії. Але це зовсім не заважало Кирилу Розумовському рухатися далі, до вершин власної кар'єри. Продовжуючи виявляти свою прихильність, імператриця посватала за Кирила Розумовського свою внучату сестру Катерину Іванівну Нарішкіну (1729 — 1771), якій дала величезний посаг: кілька десятків тисяч кріпаків, будинок у Москві, підмосковні села Петровське, Троїцьке, Котли, а також великі земельні володіння біля Пензи.

Після того як питання поновлення гетьманської влади в Україні було вирішено остаточно, за наказом Єлизавети почалась активна підготовка до церемоніалу обрання гетьмана. Для підготовки офіційної церемонії до Глухова 16 січня 1750 року прибув генерал-майор Гендриков, який привіз жалувану імператорську грамоту, а також підготоване у Санкт-Петербурзі прохання про надання гетьманства Кирилу Григоровичу Розумовському від імені козацької старшини, котре останній залишилося лише підписати. Заздалегідь була підготована й форма церемоніалу, яка знайшла своє відображення у документі «Каким образом должно быть произведено церемоньи ко избранію гетмана, февраля 22 сего 1750 году».

Урочисте обрання гетьмана, як того й вимагала інструкція, відбулося 22 лютого

1750 року. На світанку за першим сигналом — пострілами трьох гармат — народ почав збиратися на головній площі Глухова, розташованій між Миколаївською і Троїцькою церквами. Там було підготовано підвищення, прикрашене, обведене поруччям, обтягнуте багряним сукном. Під командуванням генерального військового осавула Якубовича на площу прибули лівобережні козацькі полки: Миргородський, Гадяцький, Лубенський, Переяславський, Прилуцький, Чернігівський, Стародубський, Ніжинський, Київський і Полтавський. На чолі кожного полку — полковники і старшина, з розпущеними прапорами, барабаним боєм і музикою. О дев'ятій годині ранку, за другим сигналом, біля будинку графа Гендрикова зібралася генеральна старшина Запорозького Війська, бунчукові й військові товариші та інше українське панство. Київський митрополит Щербацький із трьома єпископами, печорським архімандритом Оранським та іншим духовенством чекали в Миколаївській церкві.

О десятій годині ранку, після третього сигналу, розпочалася сама церемонія. Історичні джерела зберегли її опис надзвичайно детально. З двору російського повіреного під командуванням старшини виїхало шістнадцятеро комонних козаків у парадному одязі й при повному озброєнні. За ними рушили, гучно граючи, військові музиканти і литавристи. У дорогій кареті їхав секретар Колегії іноземних справ Російської імперії С. Писарев. Він віз імператорську грамоту, яку тримав на великій срібній таці. Козаки салютували кавалькаді пострілами із рушниць, криками і підкиданням шапок. З обох боків карети виступало дванадцятьоро російських гренадерів з рушницями. За ними несли гетьманські клейноди, а також великий білий прапор з російським гербом, колись подарований Петром II гетьману Данилу Апостолу. Як зазначає літописець, штандарт ніс бунчуковий товариш Гамалія в супроводі двох інших поважних бунчукових товаришів. Дещо позаду них ішов генеральний хорунжий Ханенко у супроводі дванадцяти бунчукових товаришів. Гетьманську булаву на червоній оксамитовій подушці тримали бунчукові товариші Маркович і Ширяй, за ними йшли генеральний суддя Горленко, генеральний підскарбій Скоропадський і генеральний писар Безбородько. Гетьманський бунчук на оксамитовій подушці несли старшини Лизогуб та Іскрицький, за ними прямували генеральний бунчужний Оболонський з усіма бунчуковими товаришами й українським шляхетством. Гетьманську печатку, теж на оксамитовій подушці, несли Петро і Григорій Горленки, за ними в супроводі двох бунчукових товаришів і канцеляристів Генеральної військової канцелярії та Генерального суду йшов писар Пиковець.

Коли вся процесія розташувалася на підвищенні серед площі, граф Гендриков зачитав промову про відновлення гетьманства в Україні, після чого Писарев зачитав царську грамоту. На запитання «Кого бажаєте собі в гетьмани?» старшини завчено назвали ім'я Кирила Розумовського. Насамкінець Гендриков привітав присутніх з обранням гетьмана, а козаки салютували сто одним гарматним пострілом та вогнем із рушниць. Грамоту й гетьманські клейноди занесли до Миколаївської церкви, де архімандрит Манасій Максимович відслужив літургію. З церкви грамоту і клейноди знову перенесли до будинку Гендрикова.

Так відбулося відновлення гетьманства в Україні та обрання гетьманом Кирила Розумовського. За виконану місію граф Гендриков одержав від української військової старшини десять тисяч карбованців, а його почет — близько трьох тисяч. Присутній на церемонії народ мав задовольнитися двома сотнями відер щедро виділеного «організаторами» вина. Звичайна урочиста подія, зазначимо, що таку церемонію, як обрання гетьмана, завжди супроводжували пишні гуляння козацтва. До речі, на відміну від усіх своїх попередників, які колись тримали в руках гетьманську булаву, Кирило Розумовський не був присутній на урочистостях з приводу початку його гетьманства. І зовсім не тому, що його затримали непереборні обставини або небажання російської влади відпустити його на батьківщину. Гетьман відмовлявся їхати в Україну, не

бажаючи залишати освічену столицю, замінивши її на провінційний Глухів. Розумовський прибув в Україну дещо пізніше, виконуючи суворий наказ цариці. І якщо проаналізувати ситуацію, на поверхню впливає цікавий факт, а саме: Розумовський, народжений в українській козацькій родині, вже не вважав себе українцем у повному розумінні цього слова. Тож Російська імперія отримувала в його особі гідного володаря «малоросійської провінції».

М. Грушевський влучно характеризував Кирила Розумовського: «Сам він дуже відрізнявся від попередніх гетьманів; вихований у середовищі петербурзької аристократії і за кордоном, одружений на великоросійській аристократці, родичці імператриці Катерині Нарішкіній, він скучав у своїй українській резиденції і жив більшою частиною у Петербурзі. На Україні ж він тримав себе *en grand seigneur*^[3] і влаштував у своїй гетьманській столиці копію петербурзького двору в мініатюрі».

Отже, за наказом імператриці Єлизавети гетьман нарешті вирушив в Україну, маючи за почит великий підрозділ російського війська з кінями, кухарями й музикантами, гайдуками і скороходами, а також із сержантами Ізмайлівського полку. Розумовського супроводжувала навіть акторська трупа. На урочисту церемонію зустрічі, яка відбулася 6 липня 1751 року, до Глухова прибула майже вся козацька старшина, понад шість тисяч рядових козаків, вище православне духовенство. Приїзд гетьмана вітали стріляниною з гармат і рушниць, музикою, биттям у литаври та церковним дзвоном.

Проте, незважаючи на помпезну зустріч, козацька старшина розуміла, яка людина в них гетьманує. І вони не помилялися, поставившись до нового володаря булави дещо саркастично. З перших днів свого гетьманування Кирило Розумовський почав дбати не так про доручену йому країну, як про власне збагачення та піднесення своїх близьких і далеких родичів. Його сестрам та їхнім чоловікам надавалися у володіння сотенні містечка, які до того були вільними, давні козацькі привілеї на землі переглядалися, а самим козакам чітко давали зрозуміти, що такий стан речей відтепер буде встановлено назавжди. І кожен до цього ставився по-своєму. Місцева старшина, наприклад, прагнучи мати міцні зв'язки з Розумовськими, намагалася будь-що одружити дітей і внуків із родичами Кирила Розумовського. За відносно короткий час із гетьманом поріднилися такі відомі старшинські роди, як Кочубеї, Валькевичі, Апостоли, Галагани, Журмани і Жоравки. Під час гетьманування Кирила Розумовського козацька старшина остаточно прибрала до рук справи місцевого управління й, користуючись родинними зв'язками з гетьманом, хутенько привласнювала села й містечка, які досі залишалися вільними. Загалом час гетьманування Розумовського можна назвати часом панування лояльної до Росії козацької старшини.

Слід додати, що сам Розумовський за чотирнадцять з гаком років свого гетьманування приїздив в Україну лише чотири рази і на короткий термін. Історичні джерела так закарбували часи його перебування на батьківщині: липень — листопад 1751 року, березень — грудень 1757 року, березень 1760 — жовтень 1761 року, а також липень 1763 — січень 1764 року. Постійним місцем проживання українського гетьмана, як і раніше, залишалися Санкт-Петербург і Москва.

З відновленням гетьманства підпорядкування Лівобережної України Сенату було скасовано: повноваження останнього перейшли до Колегії іноземних справ Російської імперії, «понеже оные дела о гетманах прежде были в Коллегии иностранных дел, откуда в Сенат взяты». І факт перебування української Гетьманщини у віданні установи, утвореної для зносин з іноземними державами, свідчив про формальне визнання за нею політичної самостійності і деякої автономії. Однак слід зазначити, що Кирило Розумовський не дбав про збереження такого правового статусу України. Будучи втягнутим в особистий конфлікт із головою Колегії закордонних справ, Розумовський клопотався перед імператрицею про своє підпорядкування щодо «малороссийских дел» установі, яка вважалася головною в Російській державі, тобто

Сенату. А Петербург лише радів такому перебігу подій. І зрозуміло чому — навряд чи таке прохання міг озвучити будь-хто з попередників останнього гетьмана, навіть сумно відомий Брюховецький, який називав себе «підніжкою царського престолу». Тож клопотання гетьмана, ясна річ, виконали без зволікань. Згідно з його проханням, царським указом від 17 січня 1756 року Лівобережну Україну знову переводили у відання Сенату, в якому було створено особливу експедицію для українських справ.

У березні 1761 року за мовчазної згоди гетьмана з-під його булави на користь Російської імперії було вилучено Київ. Стародавню столицю Святослава і Володимира, місто, від якого взяла свій початок Руська земля, було підпорядковано безпосередньо Сенату. Усіх козаків, які проживали в Києві, наказали вивести за межі міста і поселити на лівому березі Дніпра. Київська полкова канцелярія тепер мала розташовуватись у містечку Козелець. Козацтво, яке вже давно втратило здатність чинити опір нахабному приниженню і тому, що російська влада і гетьман коїли на українських землях, лише мовчки схилило голови й виконувало накази. Зітхало, можливо, коли згадувало великі діяння своїх не таких уже й далеких предків.

Гетьманство Кирила Розумовського навряд чи можна вважати за явище, яке принесло значну користь Україні, радше навпаки — внаслідок нього наша батьківщина остаточно втратила незалежність і самобутність. Однак на захист Розумовського необхідно все ж сказати, що й останній гетьман робив деякі слабкі спроби реформувати владу в Україні, деякою мірою поліпшивши життя українського населення.

Дослідники, які розглядали період життя нашої країни напередодні скасування Гетьманщини, зазначають, що Кирило Розумовський робив спроби перебудувати Гетьманщину на самостійну Українську державу європейського типу. У процесі цієї перебудови серед генеральної козацької старшини виявилися дві головні політичні течії. Одну з цих течій можна схарактеризувати як консервативну. Її речниками були генеральний писар Андрій Безбородько й генеральний підскарбій Михайло Скоропадський. Представники цієї фракції намагалися, зберігаючи традиційний козацький устрій Гетьманщини, наблизити його до шляхетського ладу Речі Посполитої.

Другою була політична течія, до якої належали здебільшого представники молоді старшинської інтелігенції, що мали можливість здобувати освіту в навчальних закладах Західної Європи. Найяскравішими представниками цієї команди були брати Туманські, зокрема Василь, майбутній генеральний писар. Ця фракція теж шукала зразків для державної перебудови української Гетьманщини на Заході й воліла встановити в Україні гетьманську монархію, спадкову в роду Розумовських, але з наданням їй певних конституційних форм парламентського типу. Ця течія набрала більшого впливу на початку 1760-х років.

Варто сказати, що перша з названих партій досягла більш вагомих успіхів у політичній грі. За гетьманування Кирила Розумовського Гетьманщину було поділено на повіти, там у 1760–1763 роках запровадили систему шляхетських судів — земських, гродських і підкоморських. Усі посади вїттів у новостворених повітах і великих містах посіли лише представники козацької старшини. Також було значно розширено політичні права старшини, яка частіше брала участь у старшинських з'їздах, так званих «зібраннях», а згодом, з 1763 по 1764 рік, у «Генеральному зібранні» у Глухові, яке обговорювало найважливіші питання і проекти державних реформ. Слово «шляхетство» стало офіційною назвою козацької старшини. Поруч з тим відбувалося обмеження прав посполитих, але водночас до лав старшини було відкрито ширший доступ представникам некозацьких верств населення, таким як духовенство, заможне міщанство та іншим.

Крім реформ у внутрішній політиці, Кирило Розумовський намагався, але одразу зауважимо, що без значних успіхів, повернути гетьманській владі право на дипломатичні контакти з третіми країнами, дбав про розвиток української торгівлі й

промисловості. Саме за часів гетьманування Кирила Розумовського було розпочато доволі широку програму будівництва, яка отримала назву «Национальные строения». Ця програма значною мірою завдячує перенесенню гетьманської столиці з Глухова до Батурина, під час якого гетьман вважав за необхідне розпочати масштабне будівництво у колишній столиці гетьмана Мазепи й інших містах. Цими заходами керував Григорій Теплов, залучаючи до роботи багатьох відомих у Європі архітекторів.

Кирило Розумовський, як і його попередники, робив спроби реформувати козацьке військо, зокрема провів «воїнську екзерцицію», розроблену за проектом лубенського полковника Івана Кулябки. Ця реформа передусім стосувалася впровадження однакового озброєння й уніформи для козаків — синій мундир з червоним коміром, білі штани, різнокольорові шапки для кожного полку. Стандартним озброєнням козака стали рушниця, шабля і спис. Крім того, скасували козацьку піхоту як рід війська, відтепер кожен козак був кавалеристом. Також положення «воїнської екзерциції» запроваджували муштру за іноземним зразком — стройовий крок, проведення парадів тощо. Було значно вдосконалено військову артилерію, а у Шостці, неподалік від Глухова, розпочала роботу найбільша в Україні система порохових млинів. Розумовський робив спроби реформувати й освіту. Так, наприклад, відомо, що саме за часів його правління у кожному полковому місті з'явилися школи для дітей козацтва. Розумовський планував відкрити університет у гетьманській столиці Батурині, сприяв розвитку української науки, зокрема історії, цікавився літературою і мистецтвом.

Прихід до влади Катерини II і скасування гетьманства Друга малоросійська колегія

Хмари над Кирилом Розумовським та Гетьманщиною почали згущуватися за три роки до офіційної дати скасування гетьманської влади в Україні. В 1761 році померла покровителька гетьмана цариця Єлизавета Петрівна. На престол зійшов її племінник, герцог Гольштейн-Готторпський Петро III. Його нетривале перебування на імператорському троні позначилося для України лише одним досягненням: Петро III припинив війну з Пруссією, що затяглась і коштувала козацтву багатьох життів. Однак натомість імператор одразу ж почав готуватися до нової війни з Датським королівством. Задля цього солдатів набирали в окремий корпус, що мав вирушити в похід проти Данії. До «Гольштейнського корпусу» потрапили тисячі молодих українських козаків, які й вирушили до Санкт-Петербурга для можливої участі у бойових діях. Та цього разу загарбницьким планам імператора не судилось утілитися — незабаром «гоольштейнці» повернулися додому. Причиною їхнього повернення було те, що влітку 1762 року стався черговий заколот у столиці Російської імперії і влада перейшла до дружини Петра III — німецької княгині Софії-Фредеріки-Августини Ангальт-Цербстської. Вона, не переймаючись питаннями високої моралі, наказала вбити свого чоловіка Петра III і посіла трон, узявши собі ім'я Катерина II.

У рамках даного твору нам нецікаві механізми, які привели Катерину II до влади в Російській імперії. Натомість розглянемо, як же сталося, що навіть безмежно лояльний до імператорської корони Кирило Розумовський раптом потрапив у високу немилість, що й призвело до остаточного скасування інституту гетьманства в Україні.

Слід одразу зауважити, що вже серед перших кроків нової імператриці була ліквідація гетьманського устрою нашої країни. Відомо, що, викладаючи в інструкції обер-прокурору князеві Вяземському програму урядової політики, Катерина II

висловила незмінне рішення зросійщити провінції імперії, які досі зберегли свої місцеві закони, а саме Ліфляндію, Україну і Фінляндію. В інструкціях імператриці, як повідомляє М. Грушевський, було зазначено, що вона вважає за необхідне вжити заходів, для того «чтоб гетманов век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была призведена в оное достоинство». Саме це, на думку Катерини II, мало допомогти «провінції найлегшим способом привести до того, щоб вони перестали б дивитись, неначе вовки на ліс».

Катерина II, яка взагалі була чужою усьому не лише українському, а й російському, ненавиділа Україну всією душею. Відомо, наприклад, що в одному приватному листі, що його імператриця писала з Києва, вона повідомляла: «ніде в своєму житті я не бачила провінції, де б люди були такі дурні й гидкі, як в Україні». Якщо дивитися на решту вчинків Катерини II саме у такому світлі, стає зрозумілим її особисте ставлення до нашого народу.

Як стверджував М. Грушевський, Кирило Розумовський був одним з найвірніших «партизанів» нової російської імператриці. Багато в чому вона завдячувала йому своїм приходом до влади. Чому ж імператриця вирішила так жорстко вчинити з українським гетьманом, навіть не давши йому можливості добути на посаді до кінця життя? Мабуть, тут відіграло свою роль повідомлення, що його імператорська канцелярія отримала з Києва у 1763 році. У ньому було зазначено, що серед козацької старшини знову існують якісь домовленості і її представники навіть збирають підписи для петиції про впровадження спадкоємного гетьманства. Як гетьманську династію пропонували рід Розумовських, який, мовляв, був вірний Росії, а представником гетьманської династії називали Богдана Хмельницького, котрий, як відомо, передав булаву власному сину. Невідомо, що збирання підписів під такою петицією ініціював саме Кирило Розумовський, але те, що він був до цього причетний, сумнівів не викликає. Ходили чутки, повідомляє у своєму нарисі з історії України М. Грушевський, що лєвова частка провини за провокування Санкт-Петербургу лежала на Григорії Теплові. Саме він був ініціатором цієї петиції, а потім використав її проти гетьмана, надавши уряду звинувачувальний матеріал у той час, коли Катерина II вирішила остаточно покінчити з Кирилом Розумовським.

Документ, який став для Катерини II офіційним приводом для того, аби позбутися примарних залишків української автономії, так і не був поданий на розгляд імператриці. Причиною цього стала відмова генеральної старшини ставити свої підписи на папері, який міг розлютити Санкт-Петербург. Відомо, що на петиції стояли лише автографи кількох полковників, і це автоматично унеможлиблювало подання документа до імператорської канцелярії. Інцидент можна було б вважати вичерпаним, якби не той факт, що все було вирішено заздалегідь, а Катерина II лише очікувала бодай якоїсь зачіпки для того, щоб позбутися Розумовського. Тож підготований Григорієм Тепловим матеріал «Про непорядки, які відбуваються від зловживання прав, грамотами підтверджених Малоросії» був використаний для того, щоб раз і назавжди поставити крапку у політичній грі, яку Москва, а потім Санкт-Петербург вели з Україною ще від часів гетьманування Богдана Хмельницького. Не став на заваді й той факт, що Теплов односторонньо і загалом неправильно підготував доповідь про зловживання козацької старшини. Катерина II вже прямо заявила Кирилу Розумовському, що він мусить зректися гетьманства.

Однак тут Розумовський, який колись відмовлявся їхати в Україну і вирушив туди лише після наказу імператриці Єлизавети, цього разу висловив стримане небажання віддати гетьманську булаву. Він зволікав із поданням прохання про позбавлення себе гетьманства. Але зволікав лише доти, доки йому не натякнули, що у разі неподання прохання він накликає на себе невдоволення й опалу імператриці і його все одно позбавлять гетьманства. З огляду на це Розумовський подав Катерині II

прохання про звільнення зі «столь тяжелой и опасной должности».

У відповідь на гетьманську «заяву про звільнення за власним бажанням» 10 листопада 1764 року вийшов імператорський указ про те, що гетьманський уряд скасовано. У маніфесті Катерини II повідомлялося: гетьман Розумовський добровільно зрікся свого уряду, тож задля добра українського народу замість гетьманського правління тимчасово запроваджено Другу Малоросійську колегію на чолі з президентом — генерал-губернатором графом Петром Румянцевим. Сам Кирило Розумовський за свою поступливість отримав від цариці величезну пенсію у шістьдесят тисяч карбованців, а також великі землеволодіння в Україні, до яких, зокрема, увійшли Гадяцький Ключ, що ще від часів Богдана Хмельницького був призначений для утримання гетьмана, і Биховська волость, пожалувана гетьманській канцелярії вже за часів Івана Скоропадського. Як зазначено в «Історії Русів», авторство якої приписують духовному і культурному діячеві XVIII сторіччя Георгію Кониському, отримані Розумовським пожалування вселили у решту козацької старшини надію на те, що після скасування Гетьманщини «рангові» маєтки, приписані до окремих посад, будуть надані особам, які на даний момент займали ці посади. Мовляв, тому старшина й не бунтувала проти ухвалення імператорського указу. Але чи мав би такий бунт шанси на успіх? Відповідь занадто однозначна — в жодному разі. Козацтво часів правління Розумовського було зовсім не тим, яким воно було за Богдана Хмельницького, на чолі з котрим відвойовувало у Речі Посполитої право на власну державність. Тож останній гетьман України — президент імператорської Академії наук, генерал-фельдмаршал граф Кирило Григорович Розумовський — просто тихо відійшов від управління країною. Протягом сорока років після скасування гетьманства він жив у Петербурзі, за кордоном, у своєму маєтку Петровсько-Розумовському біля Москви, а в 1794 році повернувся до Батурина, де помер у 1803 році.

Другу Малоросійську колегію, яка й стала головним органом управління на землях України, на чолі з генерал-губернатором Малоросії графом Петром Румянцевим було створено указом імператриці Катерини II від 15 листопада 1764 року. В руках генерал-губернатора зосередилася вся влада, тож передусім російський уряд ставив перед ним завдання остаточно ліквідувати автономію Гетьманщини та повністю підпорядкувати українські землі загально-російським державним органам. Малоросійська колегія складалась із чотирьох представників Росії, чотирьох українських старшин, прокурора, а також двох секретарів — росіянина та українця. Метою створення цієї колегії було прагнення Катерини II до централізації та уніфікації державного управління, ліквідації залишків державної автономії українських земель і до розповсюдження загально-імперських звичаїв на українських теренах. В адміністративному відношенні колегія була підпорядкована канцелярії малоросійського генерал-губернатора, яка існувала до 1796 року.

У «Секретній інструкції генерал-губернатору президенту Малоросійської колегії Румянцеву», яка побачила світ у листопаді 1764 року, Катерина II в доволі темних фарбах описала становище українських земель. І, як наголошувала цариця, цим важким становищем, а також прагненням до його виправлення і була обґрунтована зміна влади в Україні. Щоправда, імператриця додавала, що від родючих і багатих на ресурси українських земель царський уряд не отримує майже ніяких прибутків і це треба виправити. В інструкції також були порушені питання про перепис українського населення, про заборону міграцій українців, яку по-іншому можна назвати покріпаченням, тощо.

Із доповіді генерал-губернатора Румянцева «О разных мероприятиях по управлению Малороссией» від 18 травня 1765 року видно, наскільки широкою була сфера повноважень Другої Малоросійської колегії. В цій доповіді Румянцев говорив про становище українських земель та пропонував ідеї щодо вирішення українських

проблем. В ній описані, а пізніше й затверджені Катериною II заходи, яких слід було вжити в Малоросії. А саме:

— Міста і містечка, які не були пожалувані царським указом, повинні бути вилучені із приватної власності і передані у власність держави.

— Ратушні села також повертаються у власність держави.

— У всякому місті «...из числа бургомейстеров именовать одного полиции бургомистр, с определением ему некоторых полицейских слуг», тобто створити поліцію, підконтрольну Санкт-Петербургу.

— На території Малоросії мають бути створені заводи з переробки селітри на порох, щоб зменшити витрати на перевезення сировини. А щоб уникнути небезпеки «...в месте, где оный делан может быть, по способности надежный гарнизон расположить».

— Створити щотижневу пошту у всій Малоросії.

— Ліси, що знаходяться у монастирській та іншій власності, намагатися забрати «в казенное смотрение», а також виписати людей, які б навчали місцевих жителів лісовій справі.

— Створити митниці, забезпечити утримання митних робітників, караул доріг. Ввести акциз.

Отже, до повноважень російської влади відходило управління всіма без винятку галузями суспільного життя України. Залишається додати, що, відповідно до указу Сенату «Про продовження чинності Другої Малоросійської колегії до 1785 року» від 13 грудня 1783 року, юрисдикція Другої Малоросійської колегії була продовжена до 1785 року, а в 1786 році вона припинила своє існування. Процес цілковитого влиття колись непокірної України до складу Російської імперії був завершений.

Прикінцеве слово

Коли замислюєшся над долею створеної Богданом Хмельницьким гетьманської України, стає по-справжньому сумно, бо Україна, здобувши незалежність у кривавій боротьбі з одним сусідом, поступово опинилась у цілковитій залежності від другого. І цей другий позбавив її самостійності, самобутності, намагався навіть позбавити власної мови, культури й історії. Але минуло сумне для нашої країни XVIII сторіччя. Минули XIX сторіччя, яке породило Т. Г. Шевченка та українське відродження, а також XX, відоме безпрецедентними спробами фізично знищити народ України. Тож тепер, на початку XXI сторіччя, отримавши нарешті можливість розбудувувати свою власну Українську державу, кожен з нас має замислитися: чи не унікальну нагоду дає нам доля, щоб, відштовхнувшись від минулих історичних подій і маючи їх за досвід, рухатися вперед? У добробут і сильну Україну. Ту, яка сама обиратиме собі шлях. Ту, про яку наші нащадки говоритимуть з гордістю і любов'ю.

Примітки

[1] Сераскир — в султанській Туреччині в XVI–XVIII ст. головнокомандуючий військами.

[2] Чверть — одиниця виміру сипких речовин, яка була поширена з XIV по XX сторіччя й дорівнювала близько 210 літрам.

[3] En grand seigneur — як великий пан (*фр.*).